

Investigating the reasons for the failure of tea farming development at the end of the Qajar dynasty in Iran (1900 to 1925)

Seyed Mohsen Sanjary^{*}, Heydar Gholizadeh^{**}
Esmail Karamidehkordi^{***}, Mohammad Badsar^{****}

Abstract

During the Qajar period, tea was a widely consumed product, whose import imposed a lot of costs on the country. This provided an incentive for tea cultivation inside Iran. With the beginning of tea cultivation in Gilan and after a quarter of a century, the area of tea plantations did not reach 100 hectares. The purpose of this research is to identify the factors affecting the insufficient development of tea cultivation between 1900 and 1925. For this purpose, historical methodology was used to examine government documents and letters left from that period. According to historical documents, Mohammad Mirza Kashif al-Saltaneh, one of the Qajar princes working in the Ministry of Foreign Affairs, was obliged to try in this regard while performing his consul general duty in India by the order of Muzaffaruddin Shah. After his return, despite cultivating tea in Gilan in 1900, he did not succeed in

* PhD Candidate of Agricultural Development, Department of Extension, Communication and Rural Development, Faculty of Agriculture, University of Zanjan, Zanjan, Iran, m.sanjary@znu.ac.ir

** Associate Professor of Agricultural Economics, Department of Extension, Communication and Rural Development, Faculty of Agriculture, University of Zanjan, Zanjan, Iran (Corresponding Author), hgholizadeh@znu.ac.ir

*** Associate Professor of Agricultural Extension and Sustainable Rural Development, Department of Agricultural Extension and Education, Faculty of Agriculture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran, e.karamidehkordi@modares.ac.ir

**** Associate Professor of Rural Development, Department of Extension, Communication and Rural Development, Faculty of Agriculture, University of Zanjan, Zanjan, Iran, badsar@znu.ac.ir

Date received: 17/10/2024, Date of acceptance: 12/01/2025

developing tea cultivation. The results of the research indicate that the monopolization of tea cultivation by granting concessions and preventing the formation of a competition institution, the way of promoting tea cultivation, not paying attention to the relationship between the owner and the farmer, requires capital and the late return of tea, along with the structural complexity of the tea industry and the holding of political positions by Kashif Al-Saltaneh should be considered as one of the most important reasons for the failure of tea cultivation in this period.

Keywords: Kashif al-Saltaneh, government protection, Lahijan, the exclusive privilege of tea cultivation, Mozaffar al-Din Shah.

Introduction

Tea consumption became a cornerstone of daily life in Iran during the late Qajar era, evolving into a major import commodity that cost the treasury an estimated 6 million qirān annually. Confronted with this significant fiscal drain and inspired by the goal of reducing imports and achieving self-sufficiency, the Qajar state, under the direct command of Mozaffar al-Din Shah, commissioned Muhammad Mirzā Kāshif al-Saltana —the Iranian consul in Bombay— to pioneer domestic tea cultivation. An exclusive monopoly concession (*emtiyāznāme*) was granted to him in 1318 AH (1899 CE). Initial plantings in Rasht and Lahijan proved successful, with sapling numbers reportedly reaching 400,000 by 1323 AH (1905 CE). However, this promising start gave way to severe stagnation; after a quarter-century, the total cultivated area had failed to reach even 100 hectares. This study investigates the causes of this perplexing failure, examining the interplay between a flawed state-led model, the pivotal role and choices of Kāshif al-Saltana, deep-seated socio-economic barriers in Gilan, and the critical lack of industrial infrastructure.

Materials and Methods

The study employs a “**historical-analytical method**”, drawing on a wide range of “**primary Persian sources**”: archival correspondence of the *Ministry of Foreign Affairs* (which oversaw the project), parliamentary records from the *Majles Library*, and Kāshif al-Saltaneh’s own writings, notably his *Dastur al- Amal-e Zarāat-e Chāy* (1326 AH). Supplementary evidence from contemporary newspapers such as *Hayāt*

va Mamāt and *Falāhat va Tejārat* sheds light on public reactions, government decrees, and market conditions.

To validate and contextualize these materials, the analysis also refers to comparative reports from British and Indian experts, including Dr. Hope's 1914 inspection of tea experiments in Gilan. The approach combines **descriptive reconstruction** (chronology of events and policies), **comparative verification** (cross-checking domestic and foreign sources), and **institutional interpretation** (linking outcomes to patterns of governance and incentives).

Particular attention is paid to numerical evidence in the article—such as the reported *400,000 saplings* planted by 1323 AH and the long gestation period of *three to four years* before yields—since these figures illuminate the economic logic and risk perceptions of the actors involved.

Discussion and Results

The investigation reveals that the failure was not agronomic but institutional, stemming from a confluence of factors that created an insurmountable barrier to development.

1. A Self-Defeating Monopoly: The state's strategy of granting an exclusive, one-sided concession to a single individual proved counterproductive. While it enabled initial experimentation, it concentrated excessive control and responsibility. Kāshif al-Saltana's execution of this monopoly exacerbated the problem. His insistence on selling saplings at a high price of one qirān each, rather than distributing them to encourage adoption, placed tea cultivation out of reach for most farmers. Contemporary local officials noted that reducing the price to a mere 500 dīnārs could have rapidly transformed Lahijan into a tea hub, yet this was never done.

2. Governmental Neglect and Bureaucratic Failure: The Qajar state consistently failed to provide the sustained financial and administrative backing its own project required. Archival records are replete with Kāshif al-Saltana's desperate requests for funds to pay Russian gardeners and cover basic costs, leading to work stoppages. By 1337 AH, state auditors noted that the treasury had invested over 60,000 tumāns in the Lahijan garden with little return, highlighting a model of spending without strategic oversight or accountability.

3. Socio-Economic Realities and Farmer Aversion: The traditional agrarian structure of Gilan was ill-suited for such a capital-intensive, long-term venture. Tea

requires 3–4 years of investment (approximately 600 tumāns per hectare) before the first harvest. Peasants lacked capital, and landowners, accustomed to reliable annual crops like rice, were risk-averse. This reluctance was compounded by Kāshif al-Saltana's contractual clauses, which retained his ownership over the plants even on leased land, creating insecurity among local elites (mālekin) for whom the project appeared to be perceived as a threat to their autonomy.

4. The Critical Lack of an Industrial Chain: The project fatally focused only on cultivation, entirely neglecting the essential industrial stage of processing. Without local processing factories, the harvested green leaves had little commercial value. This failure to create an integrated value chain made tea an economically unviable proposition for any potential adopter, as they would have no means to process their harvest into a sellable commodity.

5. The Contrast of an Alternative Model: The post-WWI period demonstrated that failure was not inevitable. With the decline of the silk industry, local merchants like Seyyed Mehdi Basir al-Tojjār began promoting tea with a cooperative model, offering saplings and technical support. This community-driven approach led to a noticeable acceleration in expansion, proving that a decentralized, supportive model could succeed where the top-down monopoly had failed.

Conclusion

The attempt to develop tea cultivation in late Qajar Iran failed due to a fundamentally dysfunctional implementation framework. The state's monopolistic model, devoid of consistent financial support and institutional planning, placed an impossible burden on a single individual. Kāshif al-Saltana, in turn, exacerbated the situation through his individualistic and profit-oriented management, which alienated the very local stakeholders whose participation was crucial. The project's narrow focus on planting, without parallel investment in processing infrastructure, rendered it commercially unviable from the outset. This case serves as a powerful historical lesson on the limitations of top-down, monopoly-based economic initiatives that lack strategic coherence, financial commitment, and a collaborative spirit. The subsequent relative success under a more decentralized model underscores that the initial failure was a product of a specific and unsustainable approach, rather than an inherent impossibility, highlighting the critical importance of aligning institutional design with on-the-ground socio-economic realities.

Bibliography

References in Persian

A. Books

- ‘Ayn al-Saltaneh Sālour. (1995). *Diary of ‘Ayn al-Saltaneh*. Edited by Iraj Afshar and Masoud Sālour (Vols. 1-8). Tehran: Asatir. [In Persian]
- Arzpeyma, Feizollah. (1999). *History of Tea-growing and Tea-making Industries in Iran*. Tehran: Tea Organization of Iran [In Persian]
- Farahani, Hassan, & Behboudi, Heyadatollah. (2006–2014). *Chronology of Modern Iranian History*. Tehran: Institute for Political Studies and Research. [In Persian]
- Furukawa, Nobuyoshi. (2005). *Furukawa’s Travelogue* (Hashim Rajabzadeh & Kiniji E’oura, Trans.). Tehran: Iranian Cultural Heritage Organization. [In Persian]
- Ghadiri-Asli, Shiva. (2022). *A View of the Life and Economic Thought of Mohammad Mirza Qajar Qavānlu (Kashf al-Saltaneh)*. Ilam: Āstān-e Jānān. [In Persian]
- Issawi, Charles. (1983). *The Economic History of Iran* (Yaghoub Azhand, Trans.). Tehran: Gostareh Publishing. [In Persian]
- Jamālzadeh, Seyyed Mohammad Ali. (1917). *Treasure of Shāyḡān: The Economic Conditions of Iran*. Berlin: Kāviani Printing House. [In Persian]
- Kashf al-Saltaneh, Haji Mohammad Mirza. (1908). *Treatise on Tea Cultivation*. Rasht: ‘Urwat al-Wuthqā Press. [In Persian]
- Kashf al-Saltaneh, Haji Mohammad Mirza. (1922). *Hayat va Memāt [Life and Death]*. Tehran: National Majles Printing House. [In Persian]
- Kazemi, Sorayya. (1997). *Haj Mohammad Mirza Kashf al-Saltaneh, the Father of Iranian Tea*. Tehran: Sāyeh Publishing. [In Persian]
- Keyhān, Masoud. (1932). *Comprehensive Geography of Iran (Vols. 1-3)*. Tehran: Majles Printing House. [In Persian]
- Mo‘ezzi, Gholamreza. (2009). *Tea through Time: Evolution of Biochemistry and Technology of Tea Processing*. Tehran: Elmi-e Ābzian. [In Persian]
- Morvarid, Younes. (1998). *A Review of Iran’s Constitutional Parliaments*. Tehran: Ohadi. [In Persian]
- Mozaffār-al-Din Shah Qajar. (1983). *The Second European Travelogue of Mozaffār-al-Din Shah Qajar*. Tehran: Kāvosh. [In Persian]
- Mozaffār-al-Din Shah Qajar. (2011). *The Third European Travelogue of Mozaffār-al-Din Shah Qajar*. Edited by Mohammad Nasiri Moghaddam. Tehran: Library, Museum and Archives of the Majles. [In Persian]
- Nozād, Reza. (2016–2020). *Gilan in the Press of the Qajar Era (Vols. 1-5)*. Rasht: Farhang Iliya. [In Persian]
- Polak, Jakob Edward. (1989). *Iran and Iranians* (Kikavous Jahandari, Trans.). Tehran: Kharazmi. [In Persian]

- Rabino, Hyacinth Louis. (1978). *The Iranian Border Provinces: Gilan*. Rasht: Ta'āti. [In Persian]
- Sanjabi, Karim. (1963). *Administrative Law of Iran*. Tehran: Zohreh. [In Persian]
- Seyyed Qotbi, Seyyed Mehdi. (2018). *Five Travelogues of Gilan*. Rasht: Farhang Iliya. [In Persian]
- Shah-Alāee, Mostafa. (1941). *The Tea Tree and Its History in the World: Profit and Loss of Tea*. Tehran: Ministry of Agriculture. [In Persian]
- Shamim, Ali Asghar. (2010). *Iran under the Qajar Dynasty*. Tehran: Behzād. [In Persian]
- Teymouri, Ebrahim. (1953). *The Age of Unawareness, or the History of Concessions in Iran*. Tehran: Eqbāl Press. [In Persian]
- Torabi Farsani, Soheila. (2018). *Merchants, Constitutionalism, and the Modern State*. Tehran: Iran HistoryPublishing. [In Persian]
- Yousefdehi, Hooman. (2020). *Kashf al-Saltaneh*. Rasht: Farhang Iliya. [In Persian]
- Yusefi Qal'e Roudkhani, Ali Akbar. (2014). *Biography of Kashf al-Saltaneh*. Tehran: Kāni Mehr. [In Persian]

B. Articles

- Anonymous. (1919). *Tea Cultivation in Lahijan. Agriculture and commerce [Falihat va Tejārat]*, 2(1), 22–23. [In Persian]
- Foroughi, Mohammad Ali. (1918). *Agriculture and Provisions. Agriculture and commerce [Falihat va Tejārat]*, 1(2), 6–7. [In Persian]
- Ghaffari Roudsari, Zoleykha, Ebadi, Mehdi, & Jamali Far, Mehdi. (2022). *Tea Cultivation and its Problems in Qajar-era Gilan According to Documents. Journal of Islamic Civilization History*, 55(1), 193–221. [In Persian]
- Kashf al-Saltaneh, Haji Mohammad Mirza. (1903). *Planting and Growing Tea in Iran. Iran-e Soltani*, (2), 5. [In Persian]
- Kianfar, Jamshid. (2002). *Kashf al-Saltaneh and Two Notes on Tea. Nameh-ye Anjoman*, (7), 121–136. [In Persian]
- Mojtahedi, Ali. (1944). *The Status of Tea Cultivation in Iran. Nameh-ye Keshāvarzi*, 12(3), 34–40. [In Persian]
- Nafisi, Saeid. (1921). *Economic Reforms. Agriculture and commerce [Falihat va Tejārat]*, 4(1), 1–3. [In Persian]
- Partow, Afshin. (2004). *The History of Tea Introduction to Iran. Gilan-e Ma*, (17). [In Persian]
- Torabi Farsani, Soheila, Ghendi, Ali Akbar, & Kamranifar, Ahmad. (2017). *Analysis of the Transformation of Iranian Taste from Coffee to Tea during the Qajar Era. Historical Research Journal*, 13(49), 117–136. [In Persian]

C. Archival Documents

Majles Library and Documentation Center

309 Abstract

Majles Library and Documentation Center. (Document No. 1011-6/19/15/1/27). (Undated). *Letter from Seyyed Mehdi Basir al-Tujjār Requesting Assistance for Tea Improvement*. [In Persian]

Majles Library and Documentation Center. (Document No. 2942-1011). (Undated). *Letter from Prince Kashf al-Saltaneh on Tea-cultivation Efforts*. [In Persian]

Majles Library and Documentation Center. (Document No. 4/25/12/1/21). (Undated). *Letter from Prince Kashf al-Saltaneh Concerning Tea-cultivation Activities and Lack of Recognition*. [In Persian]

Majles Library and Documentation Center. (Document No. 5/133/25/1/114). (Undated). *Letter of Seyyed Mehdi Basir al-Tejār Requesting Government Machine for Tea Drying*. [In Persian]

Center for Documents and Diplomatic History, Ministry of Foreign Affairs

Ministry of Foreign Affairs, Diplomatic Archives of Iran. (1900). *Correspondence of Kashf al-Saltaneh with the Minister of Foreign Affairs Regarding His Efforts to Learn Tea Cultivation in India and His Requests for Funding and Payment of Salaries for Himself and Workers*. Carton 30, File 16, p. 52. [In Persian].

Ministry of Foreign Affairs, Diplomatic Archives of Iran. (1901). *Copy of Lease Agreement for Lahijan Tea Garden Lands between Kashf al-Saltaneh and Mirza Kazem Khan*. Carton 4/25, File 113, p. 1. [In Persian].

Ministry of Foreign Affairs, Diplomatic Archives of Iran. (1902). *Conditions Set by Russian Gardeners for the Continuation of Their Work*. Carton 14, File 8, p. 11. [In Persian].

Ministry of Foreign Affairs, Diplomatic Archives of Iran. (1902). *Letter from Kashf al-Saltaneh to Mozaffar al-Din Shah Regarding Not Providing Housing for Russian Gardeners and Requesting Fund for Tea Cultivation*. Carton 14, File 8, p. 18. [In Persian].

Ministry of Foreign Affairs, Diplomatic Archives of Iran. (1903). *Correspondence Between Kashf al-Saltaneh and the Minister of Foreign Affairs About the Actions of Russian Gardeners and Obstruction by the Governor of Gilan*. Carton 31, File 7, pp. 17 & 21. [In Persian].

Ministry of Foreign Affairs, Diplomatic Archives of Iran. (1903). *Summary of Kashf al-Saltaneh's Petitions as Head of the Tea Department Regarding Payment for His Travel to Russia, Russian Gardeners, and Costs of Building a Room for Drying Tea*. Carton 31, File 7, p. 49. [In Persian].

Ministry of Foreign Affairs, Diplomatic Archives of Iran. (1904). *Lack of Sufficient Workers and Difficulties in Harvesting and Maintaining the Tea Garden*. Carton 24, File 16, p. 62. [In Persian].

Ministry of Foreign Affairs, Diplomatic Archives of Iran. (1906). *Petition to Order Kashf al-Saltaneh to Sell Tea Seedlings at a Reasonable Price and to Draft Tea Cultivation Guidelines*. Carton 9, File 5, p. 2. [In Persian].

Ministry of Foreign Affairs, Diplomatic Archives of Iran. (1906). *Royal Response to the Letter from Lahijan Residents Regarding Tea Cultivation through Purchase from Kashf al-Saltaneh and Its Promotion in Gilan*. Carton 12, File 10, p. 2. [In Persian].

- Ministry of Foreign Affairs, Diplomatic Archives of Iran. (1906). *Kashf al-Saltaneh's Refusal to Sell Tea Seedlings and the Need for Cooperation with Lahijan Farmers on This Matter*. Carton 12, File 10, p. 8. [In Persian].
- Ministry of Foreign Affairs, Diplomatic Archives of Iran. (1906). *Request by Lahijan Residents for Tea Cultivation and the Need to Negotiate with Kashf al-Saltaneh and His Supervisory Role Over Harvest Volume*. Carton 12, File 10, p. 5. [In Persian].
- Ministry of Foreign Affairs, Diplomatic Archives of Iran. (1906). *Negotiation with Kashf al-Saltaneh Regarding the Sale of Tea Seedlings*. Carton 13, File 9, p. 103. [In Persian].
- Ministry of Foreign Affairs, Diplomatic Archives of Iran. (Carton 4/25, File 113). (1901). *Lease Agreement for Tea Garden Land between Kashf al-Saltaneh and Mirza Kazem Khan Na'ib al-Vezāreh*. [In Persian]

National Library and Archives of Iran

- National Library and Archives of Iran. (Document No. 10230/240). (Undated). *Actions for the Growth and Development and Improvement of Tea Cultivation in Gilan and Mazandaran (Provinces)*, 41 pp. [In Persian]
- National Library and Archives of Iran. (Document No. 17791/240). (Undated). *Ownership Status of Lahijan Tea Garden and Grant of Exclusive Concession to Kashf al-Saltaneh*, 66 pp. [In Persian]

References in English

- Asopa. V. N. (2011). *India's Global Tea Trade, Reducing Shares, Declining Competitiveness*. Allied Publishers: 221
- Bader. R. H. (1919). Persia's Tea Trade. *The Tea & Coffee Trade Journal*. Vol 36-37: 147.
- Balland. D and Bazin. M. (1990). ČĀY. Encyclopaedia Iranica. Vol. V, Fasc. 1. *Iranica Foundation, Columbia University*: 103-107.
- Floor. W. (2003). *Agriculture in Qajar Iran*. Mage Publishers: 692.
- Floor. W. (2019). *Persian Pleasures: How Iranians Relaxed Through the Centuries with Food, Drink and Drugs*. Mage Publishers: 676.
- Hope. G. D. (1914). The Cultivation of Tea in the Caspian Provinces of Persia. *The Indian Tea Association Journal*. Calcutta. 41-49.
- Issawi. C. (2013). *An Economic History of the Middle East and North Africa*. Routledge: 312.
- Kazemi, R. (2011). Kasef-al-Saltana. Encyclopaedia Iranica. Vol. XV, Fasc. 6. *Iranica Foundation, Columbia University*: 653-656.
- Matthee, R. (2012). *The Pursuit of Pleasure: Drugs and Stimulants in Iranian History, 1500-1900*. Princeton University Press: 368.
- Royal society of Arts (Great Britain). (1906). Tea Trade in Persia. *Journal of the Society of Arts*. Vol 54: 916-919.
- Sykes. E.C. (1910). *Persia and Its People*. Methuen & Co. London: 356.

بررسی دلایل عدم موفقیت توسعه کشت چای در ایران در اواخر دوره قاجاریه (۱۳۱۸ تا ۱۳۴۴ق)

سید محسن سنجرى*

حیدر قلی‌زاده**، اسماعیل کرمی دهکردی***، محمد بادسار****

چکیده

در دوره قاجاریه، چای محصولی پرمصرف بود که واردات آن هزینه زیادی به کشور تحمیل می‌کرد. این امر انگیزه‌ای برای کشت چای در داخل ایران را فراهم ساخت. با شروع کشت چای در گیلان و با گذشت ربع قرن، سطح باغات چای تنها به حدود ۸۰ هکتار رسید. هدف تحقیق حاضر، شناسایی عوامل مؤثر بر توسعه ناکافی کشت چای در فاصله سال‌های ۱۳۱۸ق تا ۱۳۴۴ق است. برای این منظور، از روش‌شناسی تاریخی برای بررسی اسناد دولتی و مکتوبات به جا مانده از آن دوره استفاده شد. به گواهی اسناد تاریخی، محمدمیرزا کاشف‌السلطنه، از شاهزادگان قاجار شاغل در وزارت امور خارجه، به دستور مظفرالدین‌شاه موظف شد حین انجام وظیفه سرکنسولی در هند، در این خصوص تلاش کند. او پس از بازگشت با وجود کشت چای در گیلان در سال ۱۳۱۸ق در توسعه چایکاری موفق چندانی نیافت. نتایج پژوهش حاکی از آن است انحصاری کردن کشت

* دانشجوی دکتری توسعه کشاورزی، گروه ترویج، ارتباطات و توسعه روستایی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران، m.sanjary@znu.ac.ir

** دانشیار اقتصاد کشاورزی، گروه ترویج، ارتباطات و توسعه روستایی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران (نویسنده مسئول)، hgholizadeh@znu.ac.ir

*** دانشیار ترویج کشاورزی و توسعه روستایی پایدار، گروه ترویج و آموزش کشاورزی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران، e.karamidehkordi@modares.ac.ir

**** دانشیار توسعه کشاورزی، گروه ترویج، ارتباطات و توسعه روستایی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران، badsar@znu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۲۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۳

چای با اعطای امتیازنامه و جلوگیری از تشکیل نهاد رقابت، شیوه ترویج چایکاری بدون توجه به مناسبات مالک و زارع، نیازمند سرمایه و دیربازده بودن چای در کنار پیچیدگی ساختاری صنعت چای و تصدی مناصب سیاسی توسط کاشف السلطنه را باید از مهم‌ترین دلایل عدم موفقیت توسعه چایکاری در این دوره برشمرد.

کلیدواژه‌ها: کاشف السلطنه، حمایت دولت، لاهیجان، امتیاز انحصاری کشت چای، مظفرالدین شاه.

۱. مقدمه

چای مقارن دوره قاجار وارد ایران شد و به تدریج مصرف آن بین مردم فراگیر گردید؛ به حدی که قند و چای سهم قابل توجهی از واردات را به خود اختصاص داد. تجارت این محصول نه تنها برای ایران، بلکه در دنیا از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بود. دولت انگلستان برای کاهش پرداخت نقره به چین در ازای واردات چای، به توسعه کشت چای در هندوستان روی آورد. شاهان قاجار پیرو ارتباط با ممالک اروپایی درصدد انجام تغییرات و اقدامات توسعه‌ای برآمدند تا بهبودی در وضعیت نامناسب اقتصاد ایران را رقم بزنند. کشت چای در ایران یکی از این تصمیم‌ها بود که با رویکرد جایگزینی واردات و کاهش هزینه آن و حتی ورود ایران به بازار پرورونق چای، به دستور مظفرالدین شاه و توسط کاشف السلطنه کلید خورد.

پس از کشت موفقیت‌آمیز چای در ذی‌القعدة ۱۳۱۸ق در رشت و سپس در ذی‌الحجه ۱۳۱۸ق در لاهیجان و با گذشت ربع قرن، سطح باغات چای به ۷۷/۴ هکتار رسید (مجتهدی، ۱۳۲۳: ۳۴).

او در پی عدم تحقق وعده‌هایش، خود را در معرض پرسش از علت این امر دید و در نامه‌ای به تاریخ ۲۵ عقرب ۱۳۰۳ش به مجلس شورای ملی نوشت:

اگر کسی از روی تعجب سوال کند که چرا در ظرف این بیست و پنج سال که عمری محسوب می‌شود؛ کاملاً دفع این ضرر که موجبات علمی و طبیعی آن از هر حیث فراهم بود نشده است؛ چه جواب باید داد (مرکز اسناد و کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۲۱/۱/۱۲/۲۵/۴).

پژوهش حاضر به دنبال بررسی این مسأله و پاسخ به این پرسش است که چه عواملی سبب این عدم توفیق گردیدند؟ برنامه دولت برای این کار چه بود و چه سازوکاری برای

بررسی دلایل عدم موفقیت توسعه کشت ... (سید محسن سنجرى و دیگران) ۳۱۳

آن پیاده شد؟ رویکرد و نقش کاشف السلطنه در اجرای این مأموریت چگونه بود؟ نقش مردم، از جمله مالکین و اهالی گیلان در این زمینه چه بود؟ و آیا بیگانگان و کشورهای خارجی نقش و تأثیری در روند انجام این مأموریت داشتند؟

این پژوهش با اتکا به روش تحلیل تاریخی و مرور اسناد موجود در مراکز اسنادی و آثار مکتوب به جای مانده از آن مقطع زمانی، ضمن بررسی تحولاتی که در این زمینه در ایران رخ داد، به شناسایی و تحلیل عوامل موثر در عدم گسترش چایکاری طی ۲۵ سال پایانی دوره قاجاریه می‌پردازد. بخشی از اسناد که به آغازین روزهای چایکاری می‌پردازند از مرکز اسناد وزارت امور خارجه، بخشی که مربوط به باغ دولتی لاهیجان است از کتابخانه ملی و نامه‌های کاشف السلطنه و چایکاران گیلان، کتاب رساله چایکاری و مجله حیات و ممات از کتابخانه مجلس اخذ شد. همچنین، مقاله دکتر هوپ درباره کشت چای در گیلان از کتابخانه ملی هند دریافت گردید.

۲. پیشینه تحقیق

درخصوص کاشف السلطنه و نقش او در چایکاری در ایران، کتاب‌ها و مقالات متعددی نوشته شده است. کاظمی (۱۳۷۶) به تشریح زندگینامه کاشف السلطنه، ارائه نامه‌ها و روزنوشت‌های سفر او در هند به ویژه در زمینه چایکاری پرداخت. کیان‌فر (۱۳۸۱)، با بازنشر نوشتاری از کاشف السلطنه در خصوص نحوه آوردن دانه و نهال چای، تلاش وی را برای تولید چای در داخل و بی‌نیازی از واردات ستود. پرتو (۱۳۸۳)، در پژوهش خود به روند تلاش کاشف السلطنه برای کشت چای در ایران بر پایه اسناد وزارت امور خارجه پرداخت و مظفرالدین‌شاه را به دلیل عدم حمایت از وی در زمینه کشت چای شماتت کرد. یوسفی قلعه‌رودخانی (۱۳۹۳)، به بررسی ابعاد مختلف زندگی کاشف السلطنه و اقدامات وی در زمینه چایکاری پرداخت. او در پژوهش خود چایکاری را تصمیم شخصی کاشف السلطنه دانست. یوسف‌دهی (۱۳۹۹)، قدیری اصلی (۱۴۰۱) و غفاری رودسری و همکاران (۱۴۰۱) نیز هر کدام در آثار خود به بیان بخشی از روند چایکاری پرداختند. محققان خارجی معاصر (Kazemi, 2011; Matthee, 2009; Floor, 2003; Baland & Bazin, 1990) نیز به تبع منابع فارسی یا به دوره فعالیت کاشف در هند تا ورود چای به ایران یا گسترش فرهنگ چای‌نوشی در ایران پرداختند و از مسائل پس از کشت چای در لاهیجان گذر کرده‌اند. در این میان، کمتر مطالعه‌ای به بررسی علل عدم موفقیت این برنامه

پرداخته است و تنها در مطالعات اشاراتی گذرا و گاه متضاد به موارد مربوطه شده است. برخی محققان، مظفرالدین‌شاه را به سبب عدم حمایت از کاشف‌السلطنه شماتت کرده‌اند (پرتو، ۱۳۸۳: قدیری اصلی، ۱۴۰۱: ۸۵) و برخی تلاش کاشف‌السلطنه را در تضاد با منافع انگلستان برشمرده و مداخله عوامل آن دولت را باعث کارشکنی سر راه کاشف‌السلطنه و حمایت مظفرالدین‌شاه از وی را عامل توسعه چایکاری دانسته‌اند (غفاری رودسری و همکاران، کاظمی، ۱۳۷۶: ۱۰۲).

۳. اهمیت اقتصادی-اجتماعی چای در ایران

چای تا سال ۱۸۴۰م در انحصار کشور چین بود و پس از جنگ میان این کشور با انگلستان و آغاز کشت آن در هند بود که تجارت بین‌المللی این محصول گسترش یافت (Asopa, 2011). با این‌که در نوشته‌های جهانگردان، نشانه‌هایی از آشنایی ایرانیان با چای از دوره صفوی وجود دارد اما به نظر می‌رسد پیرو توسعه جهانی بازار چای، رواج مصرف آن از اواسط دوره قاجار آغاز شده باشد (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۴۵).

در نمایه سفرنامه سوم مظفرالدین‌شاه به اروپا کلمه «چای» در یک سوم صفحات مشاهده می‌شود (مظفرالدین‌شاه، ۱۳۹۰: ۲۲۳). در اهمیت مصرف چای در ایران نوشتند:

چای از واردات مهم ایران است. یک ایرانی می‌تواند بدون گوشت و سبزی سر کند اما بدون نوشیدن هفت یا هشت فنجان چای هرگز. چای در کنار تکه‌ای میوه در تابستان و قدری پنیر در زمستان، خورشت طبقات کم‌بضاعت و فقیر است (Bader, 1919: 147).

«چای، نوشیدنی ملی ایرانیان است.» (Bader, 1919: 147, Sykes, 1910: 98) و «مردم ایران، چای دوستند» (فوروکاوا، ۱۳۸۴: ۱۳۵) و این‌که در دورهمی‌ها چای تعارف می‌شد در اغلب سفرنامه‌های آن دوره نقل شده است. رواج مصرف چای به حدی بود که «در زمستان ۱۹۰۷م، گروهی از زنان در مشهد نزد حاکم رفتند و خواستار تعطیلی چایخانه‌ها شدند. چرا که همسرانشان تمام درآمد خود را در آنجا خرج می‌کردند» (Sykes, 1910: 98).

در سال مالی ۱۱-۱۹۱۰م، واردات قند و شکر و چای مجموعاً ۳۰ درصد کل واردات را تشکیل داد (Issawi, 2013: 36).

بخش اعظم چای به دلیل سهولت مقررات گمرکی از روسیه وارد می‌شد. اساساً شیوه چای‌نوشی ایرانیان نیز مانند روس‌ها بود و بسیاری از ادوات (سماور و استکان) با همان

بررسی دلایل عدم موفقیت توسعه کشت ... (سید محسن سنجرى و دیگران) ۳۱۵

اسامی روسی وارد کشور شدند (ترابى فارسانى، ۱۳۹۶: ۱۲۸). در خصوص مصرف چای در ایران ذکر شد:

مصرف چای در ایران رو به افزایش است. چای‌های هندی ۸۳ درصد کل چای مصرفی ایرانیان را تشکیل می‌دهند که طعم و عطر خوبی دارند و با روش دم کردن چای در ایران (با سماور) سازگارند. رنگ دم‌کرده چای‌های هندی به عکس چای‌های وارداتی از چین و جاوه پرجاذبه‌تر است. ضمن این‌که اقتصادی بودن قیمت‌شان برای ایرانیان مهم است (Royal society of Arts, 1906: 917).

ارزش واردات چای ایران در دو سال مالی ۱۹۰۹-۱۰ و ۱۹۱۰-۱۱م به ترتیب ۲۸ و ۲۵ میلیون قران ذکر شد (جمال‌زاده، ۱۳۳۵ق: ۱۲) که از لحاظ ارزش، سومین تا پنجمین کالای وارداتی کشور محسوب می‌شد (همان).

۴. انگیزه کشت چای در ایران

با این‌که کنسول انگلستان در رشت را اولین فرد مایل به کشت چای در گیلان می‌دانند (عیسوی، ۱۳۶۲: ۳۲۳) اما علاقه به کشت چای پیش از آن توسط ناصرالدین‌شاه ابراز شده بود. او در نامه‌ای به صدراعظم نوشت:

ما نمی‌گوییم قشون و خزانه و سایر اعمال دولت ما باید امروز مثل فرانسه شود اما آیا نمی‌شود کارخانجات ساخت و رواج صنعت و تجارت داد؟ آیا نمی‌توان در سواحل بحر خزر چای و پنبه کاشت و کروورات منفعت برد؟ (تیموری، ۱۳۳۲: ۵).

در سال ۱۳۲۱ق در حبل‌المتین چاپ کلکته نقل شد:

ترویج زراعت چای در ایران از مقاصد مقدسه می‌باشد که مظفرالدین‌شاه از ایام ولایت عهدی مد نظر داشته‌اند. چنان‌چه چند ماه قبل از رحلت شاه شهید ترجمه دستور زراعت چای و مقداری تخم آن را از حبل‌المتین خواستند. به مجرد رسیدن فرمان، رساله مبسوطی در تربیت گیاه چای از انگلیسی به فارسی ترجمه نموده با یک صندوق تخم چای به توسط میرزا علی اصغرخان صدراعظم روانه طهران نمود. جواب آمد رساله و تخم چای رسید. گویا صدارت اقدام به این امر را مهمل شمرده تقدیم حضور همایونی نموده‌اند (نوزاد، ۱۳۹۹: ۲۳۲/۴-۲۳۱).

این خواسته با اعزام محمدمیرزا کاشف السلطنه به عنوان سرکنسول ایران به هند عملی شد. او در خصوص ماموریتش نوشت: «امر موکد فرمودند در مدت ماموریت هندوستان لازمه سعی را در تحصیل عمل آوردن چای بنمایم.» (ایران سلطانی، شماره ۲، محرم ۱۳۲۱ق: ۵). می‌توان گفت عمده‌ترین دلیل تلاش برای کشت چای در ایران، اهمیت اقتصادی آن بود.

کاشف السلطنه (۱۳۰۱ش: ۴۵) چای را ثروت بزرگی برای ایران دانست و هدف خود را نه آزمایش کشت چای در ایران بلکه رفع احتیاج به واردات آن ذکر کرد. اهمیت ترویج کشت چای و تاثیر آن بر افزایش عایدات کشور بسیار مورد تاکید بود (فلاحی و تجارت، ۱۳۰۰ش، شماره ۱: ۹).

۵. دشواری‌های کاشف السلطنه در اداره نخستین باغ چای

کاشف السلطنه در رجب ۱۳۱۸ق وارد تهران شد و در شوال همین سال امتیازنامه انحصار کشت چای را دریافت کرد (ساکما، ۱۳۴۰/۱۷۷۹۱). انتظار می‌رفت این فرمان پشتوانه‌ای برای سرعت بخشیدن به ترویج کشت چای باشد. خصوصاً که کاشف السلطنه آگاه بود با این‌که در امتیازنامه، عبارت «کل ممالک محروسه ایران» ذکر شده بود اما، چایکاری جز شمال ایران در هیچ نقطه دیگری از کشور امکان‌پذیر نبود. نوع امتیاز اعطایی نیز با رویه متداول در دوره قاجار تفاوت داشت و آن، یک‌سویه بودن این امتیازنامه بود. چرا که در دیگر امتیازنامه‌ها، تعهداتی دوطرفه مانند حق بهره‌برداری در مقابل پرداخت مبلغی به شاه یا دولت لحاظ می‌شد. شاید شاهزاده قاجار بودن سبب این کار بود. به هر ترتیب، او اندکی بعد عازم گیلان شد و همان‌طور که گفته شد در سال ۱۳۱۸ق اقدام به کشت چای کرد. سپس در رجب ۱۳۱۹ق، با هدف افزایش تولید نهال، زمین وسیع‌تری از اراضی یکی از ملاکین لاهیجان را سی‌ساله اجاره نمود که دو سهم از محصول متعلق به کاشف السلطنه و یک سهم به عنوان حق زمین به مالک تعلق می‌گرفت (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، ۱۳۱۹ق، پرونده ۱۱۳: ۱). او این زمین را «باغ شاه» نام نهاد (رابینو، ۱۳۵۷: ۳۶۱). البته در تمام اسناد دولتی و برخی سفرنامه‌ها از آن به نام «باغ دولتی» یاد شده است (سید قطبی، ۱۳۹۷: ۷۶-۷۷).

کاشف السلطنه در رمضان ۱۳۱۹ق با هزینه دولت راهی باطوم در روسیه شد و در آنجا ضمن استخدام دو باغبان، مقدار زیادی دانه چای هندی خرید (مرکز اسناد و تاریخ

بررسی دلایل عدم موفقیت توسعه کشت ... (سید محسن سنجری و دیگران) ۳۱۷

دیپلماسی وزارت امور خارجه، ۱۳۲۰ق، پرونده ۸: ۱۱). اما مدتی پس از ورود و فعالیت باغبانان در پرداخت حقوق آنان با مشکل مواجه شد که این امر او را درگیر نامه‌نگاری برای رفع مشکلات نمود. البته محور تمام نامه‌های او از ابتدای ورودش به گیلان تا سال ۱۳۲۲ق درخواست پول برای مخارج چایکاری بود. او بدو ورود به گیلان و در حالی که هنوز باغ چایی احداث نکرده بود؛ نوشت:

چاکر در اجرای اوامر مقدسه آنی درنگ ننموده و از اتلاف جان و مال دریغ ندارد. با این وجود بنده‌نوازی نفرموده که اقلاً از بابت گذران زندگی آسوده و با اطمینان خدمت خود را به نتیجه برساند. اگر زحمات فدوی در حضور پادشاه قدردان به قدر یک مستخدم اجنبی مفت‌خور لایق دهد در حق این خانه‌زاد هم مقرر می‌فرمودند. دولتی که مایل شود سالی شش کرور تومان از نخریدن چای خارجی منتفع گردد باید اقلاً صد هزار تومان صرف این نیت بفرماید. پرداخت ۳۰۰ تومان در ماه همراهی نیست و دولت روسیه برای گسترش چایکاری صدها کرور هزینه کرده است (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، ۱۳۱۸ق، پرونده ۱۶: ۵۲).

و در نامه به اتابک اعظم:

امسال اقلاً ۴ جریب زمین باید برای نهال‌کاری حاضر شود که هر جریبی اقلاً ۲۰۰ تومان مخارج دارد. ضمناً از باغبان‌های روس تلگرافی رسیده که برای کلیه مصارف و تهیه آلات لازمه یک هزار تومان لازم است. مرحمت فرموده حواله کنید (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، ۱۳۲۰ق، پرونده ۸: ۱۱).

و

دولت روس مبالغ گزافی برای محصول پرمفعت چای مخارج کرده. اگر دولت هم چنانچه تاکنون مساعدت فرموده‌اند تا یک سال دیگر بذل توجه بفرمایند چاکر متعهد است از محصول سال آینده تمام مخارجی که در این مدت می‌شود بلکه بیشتر تقدیم نماید. استدعا دارد ۲۳۹۱ تومان صورت حساب مخارج مسافرت خود و مواجب عملجات روس برات صادر و تنخواه آن مرحمت شود. ضمناً به ایالت گیلان امر شود مخارج حقوق فوق‌العاده باغبانان روس را بپردازند. برای خشکانیدن چای سه اتاق لازم است. در این باب هم به حکومت گیلان امر فرمایند مخارج لوازم را با تصدیق چاکر بپردازند. مقرری سال ۱۳۱۹ق را حواله نمایند تا باعث پیشرفت کار گردد (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، ۱۳۲۱ق، پرونده ۷: ۴۹).

در راپرتی دیگر:

ششماه از سال گذشته و دیناری نرسیده. فدوی تا اعتبار قرض داشت کار زارعین را راه انداخت. چون دیگر طومانیانس قرض نداد شیرازه کار از هم گسیخت. باغبانان چنین گمان می‌کنند که دولت حقوق ایشان را داده و من نمی‌دهم. دیگر از حال پریشان من که صد درجه بدتر است خبر ندارند. البته از وضع بی‌پولی دولت بی‌اطلاع نیستم که تاخیر در رسانیدن جزئی حقوق را حمل بر غرض نمایم.

کاشف‌السلطنه همچنین چنین می‌نویسد:

باغبانان ایرانی مدتی است رفته‌اند و کار کشیک باغ را منحصرا خودم و چند آدم شخصی انجام می‌دهد. یکی از باغبانان روس محض نرسیدن حقوق مانع از چیدن جای شده می‌گوید هرکسی از این باغ محصول می‌خواهد باید اول حقوق مرا بدهد والا هرکس بیاید او را با گلوله می‌زنم. چرا دولت مقرری اداره جای را به موقع نمی‌رساند که مایه خسارت نگردد. چون شرارت آنها از حد تحمل گذشت به قنسول روس شکوه کردم. جوابی نیامد (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، ۱۳۲۱ق: پرونده ۷: ۲۱).

اما یکی از باغبانان به کاشف‌السلطنه چنین نوشت

ما نه برای این به ایران آمده بودیم که فقط مواجب کفاف خرج ما را بدهد. بلکه امیدوار بودیم قدری هم اضافه بر خرج برایمان بماند و زمانی که بر می‌گردیم از ایران ذکر خیر کنیم. اما در این مدت مواجب ما صرف معاش شد. از شما استدعا داریم طلب ما را از دولت وصول نمایید

گرچه درگیری او با باغبانان روس بر سر پرداخت حقوقشان که خود آنها را استخدام کرده بود حائز اهمیت بود. اما به نظر نمی‌رسد در پیشبرد کار او خللی ایجاد کرده باشد. چون باغبانان در ۱۳۱۹ق استخدام شدند و در محرم ۱۳۲۰ق تعداد بوته‌های جای ۸۰ هزار (مظفرالدین‌شاه، ۱۳۶۲: ۱۷) و در ربیع‌الاول ۱۳۲۱ق، ۳۱۰ هزار (نوزاد، ۱۳۹۵: ۴۶۵/۳) و در ربیع‌الاول ۱۳۲۳، بیش از ۴۰۰ هزار (مظفرالدین‌شاه، ۱۳۹۰: ۵۸) بود. البته نامه‌نگاری او با قنسول روس در گیلان در این خصوص موجب ناراحتی شاه شد و کاشف‌السلطنه طی نامه‌ای نوشت

بررسی دلایل عدم موفقیت توسعه کشت ... (سید محسن سنجرى و دیگران) ۳۱۹

یادداشت قنصل روس را که دو هفته قبل به عرض رسانید حمل بر این فرموده بودید که چاکر برای این عمل متوسل به اجانب شده است. توضیح این که مقارن تشریف‌فرمائی همایونى به رشت باغبانان روس محض نداشتن منزل و آلات لازمه مکرر به فدوى اظهار داشته بودند تا این که به قنصل خود مراجعه و استعفاى از خدمت خواستند. چون از این بابت دینارى مرحمت نشد ناگزیر یادداشت قنصل را به عرض مبارک رسانید. (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسى وزارت امور خارجه، ۱۳۲۰ق، پرونده ۸: ۱۸).

او پای حاکم گیلان را وسط کشید و او را مسبب دانست.

حکومت این جا از ابتدای ایجاد این کار انواع و اقسام اسباب‌چینی و ممانعت در عدم پیشرفت آن از خارج و داخل فراهم نمود و نشد حال می‌خواهد با تحریک این مردم وحشى فسادى در ولایت فراهم کند که دولت از سر این کار بگذرد (همان).

او از ممانعت‌های حاکم لاهیجان جز یک مورد که با وجود هزاران خانه خالی در لاهیجان کوشش کرده کسی به او و باغبانان روس خانه اجاره ندهد و او با توسل به حکومت گیلان موفق به این کار شد نمونه دیگری ذکر نکرد. او در قضیه باغبانان روس از حاکم لاهیجان خواست از مبالغ دیوانى، دستمزد آنان را قرضى پرداخت کند تا پس از رسیدن پولش آن را بازگرداند که حاکم لاهیجان نپذیرفت (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسى وزارت امور خارجه، ۱۳۲۱ق، پرونده ۷: ۲۱). شاید حاکم گیلان یا اهالی حق داشتند. چون او در نامه‌ای به وزیر امور خارجه نوشت دو باغبان روس به محض ورود به ایران و «دیدن اخلاق مردم و بی‌قانونی مملکت قید ریاست او را زدند و خودسرانه اقدام به باز نمودن قمارخانه، شراب‌خانه و مفسده‌خانه کردند» و او برای پیشرفت کارش این چیزها را تحمل کرد (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسى وزارت امور خارجه، ۱۳۲۱ق، پرونده ۷: ۱۷). در گزارش دیگری از کارگزاری امور خارجه لاهیجان آمد: «همه روزه هفت زن از صبح تا ظهر کار می‌کنند اما سه نفر باغبان از عهده رسیدگی به ۲۰۰ هزار بوته بر نمی‌آیند (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسى وزارت امور خارجه، ۱۳۲۲ق، پرونده ۱۶: ۶۲). چون کاشف‌السلطنه به دلیل ملاحظات مالی چند نفر از کارگران مرد را مرخص کرد. بنابراین به نظر نمی‌رسد حاکم لاهیجان مخالفت عملی با کشت چای صورت داده باشد. تنها واقعه‌ای که در مطبوعات آن زمان درج شد اسب تاختن مالک لاهیجانی باغ چای کاشف‌السلطنه به تحریک عموی خود و پامال شدن تعدادی از نهال‌های چای بود که توسط حاکم گیلان به

شدت مجازات شد (نوزاد، ۱۳۹۵: ۲۶۵/۴-۲۶۴). این اتفاق در سال ۱۳۲۲ ق رخ داد. مجازات سنگین مالک، گویای پشتوانه حکومتی کاشف السلطنه بود.

۶. شیوه ترویج چایکاری توسط کاشف السلطنه

یکی از مهم‌ترین عوامل ترویج چایکاری، جلب توجه اهالی به ویژه مالکان به کشت این محصول بود. بایستی توجه کرد در آن زمان نظام ارباب رعیتی بر کشاورزی حاکم بود و آنچه مسلم است مالکان بزرگ حتی تا پس از نهضت مشروطه استقبال چندانی از چایکاری نکردند. چون با گذشت یازده سال، کل باغات چای گیلان در سال ۱۳۲۹ ق کمتر از ۲۰ هکتار اعلام شد (Hope, 1914: 49). کاشف السلطنه در یکی از نامه‌های خود نوشت حاکم و کخدایان دهات لاهیجان، کشت چای را ناقض استقلال و قدرت خود می‌دانستند (ارض‌پیما، ۱۳۷۸: ۵۴). او این امر را با «اغراض شخصی و حسد و بی‌اطلاعی اهالی گیلان از منافع چایکاری» پیوند می‌داد تا دلیل محکم‌تری بر علت عدم توسعه کشت چای اقامه کند (کاشف السلطنه، ۱۳۲۶ ق، ۱۰-۸).

در این میان، برخی عدم آشنایی مردم با زراعت چای و بی‌سابقه بودن آن به عنوان یک گیاه جدید در مقابل کشت‌های پرسابقه در گیلان را از دلایل محافظه‌کاری در پذیرش کشت چای دانستند (یوسفی قلعه‌رودخانی، ۱۳۹۳: ۱۰). لذا، انتظار می‌رفت اقداماتی برای آموزش شیوه کشت و عمل‌آوری چای صورت گیرد. کاشف السلطنه نیز به این مسأله واقف بود: «بر این خدام فرض است از هیچ نوع کمک علمی و عملی به هر کس که مشتری باشد دریغ ندارد.» (کاشف السلطنه، ۱۳۲۶ ق: ۲۱). وی برای آموزش شیوه کشت و عمل‌آوری چای، کتابچه «دستورالعمل زراعت چای» را در سال ۱۳۲۵ ق منتشر ساخت که حاوی نکاتی درباره نحوه باغداری و چای‌سازی بود. علی‌اکبر سیاسی در گزارش سفر خود به گیلان به دشواری رعایت دستورات کاشف السلطنه از زبان یکی اهالی محلی اشاره کرد (سیدقطبی، ۱۳۹۷ ک ۷۷). البته انتشار این کتاب پس از ۸ سال از شروع چایکاری درخور تأمل است که چرا زودتر این کار را انجام نداد. هرچند عدم آشنایی و دشواری امور کشت باعث اجتناب دست‌کم بخشی از کشاورزان از کشت چای می‌شد اما، به نظر می‌رسد دلایل دیگری نیز برای محافظه‌کاری مردم وجود داشت که او نسبت به آن بی‌تفاوت بود. در واقع، در حالی که خود با انواع حمایت‌های مالی و حقوقی دولت در این میدان حاضر بود اما، توجهی نداشت که احداث یک هکتار باغ چای برای مالک ظرف سه سال حدود ۶۰۰

تومان هزینه بدون عایدی داشت (فلاح و تجارت، ۱۲۹۸: ۲۲؛ کیهان، ۱۳۱۱: ۱۴۲/۳). این موضوع از چشم ناظران بیرونی نیز دور نماند. یک محقق انگلیسی که برای بررسی وضعیت چایکاری به گیلان آمد به بالابودن دستمزدها به دلیل کمبود کارگر و نابلدی افراد در باغداری چای اشاره کرد (Hope, 1914: 49). به رغم وجود این هزینه‌ها، کاشف السلطنه که تمام مخارج کارش را از دولت دریافت کرد حاضر به دادن یک دانه و نهال چای به کشاورزان به صورت رایگان نشد و نهال چای را به قیمت می فروخت (نهال یک ساله، دو ساله و سه ساله هر اصله به ترتیب ۵ شاهی، ۱۰ شاهی و یک قران و دانه چای هر درمی ۱۰ شاهی). او حتی برای کتاب تعلیمات چای نیز ۵ قران قیمت نهاده بود (کاشف السلطنه، ۱۳۲۶ق: ۲۱). به این ترتیب، مالکان به ندرت حاضر بودند هزینه‌های گوناگون را متحمل شوند و در عین حال، برای رسیدن به بازدهی و برگشت سرمایه منتظر بمانند. کم‌بضاعتی عموم رعایا نیز عملاً مانع گسترش کشت چای توسط عموم مردم می‌شد.

یکی از نکات حائز اهمیت این است که بخشی از محافظه‌کاری زمین‌داران گیلانی نه به عدم آشنایی آن‌ها مربوط می‌شد و نه به پذیرش ریسک هزینه فعلی و درآمد نامعلوم آتی؛ از شواهد چنین بر می‌آید که ملاکین از تصرف احتمالی اراضی خود نگران بودند. چنان‌که او باغ اجاره‌ای خود را در لاهیجان «باغ شاه» خواند و در انتهای قرارنامه زمین چایکاری در لاهیجان نوشت: «غرض از محصول مسطوره در متن فقط برگ چایی است. تخم و ریشه انحصاراً متعلق به این جانب است که مامور کشت چای و صاحب این امتیاز می‌باشد.» (ساکما، ۱۳۴۰/۱۷۷۹۱). یعنی در صورت اتمام یا فسخ قرارداد، حق دارد نهال‌های چای را از باغ خارج کند. بنابراین چایکاری به طریقی که کاشف السلطنه مد نظر داشت در عمل، مداخله در اراضی مالکان تلقی می‌شد و مالک را وابسته به مدیریت و اوامر او می‌کرد.

با این که خودش زمینی را طویل‌المدت اجاره کرد اما همین قاعده را برای متقاضیان چایکاری به کار نبرد که با توجه به دیربازده بودن گیاه، فرصت کسب درآمد پیدا کنند و نتیجه کارشان را عملاً ببینند. کاشف السلطنه از این نکات غافل نبود اما در نوشته‌های خود تنها به شکوه و شکایت اکتفا کرد و تا سال ۱۳۴۲ق هیچ راهکار مشخصی برای رفع این مشکلات جز درخواست بودجه بیش‌تر از دولت ارائه نداد.

جزوه «دستورالعمل زراعت چای» که دومین بار در سال ۱۳۲۶ق منتشر شد تصویری از مواجهه او با اهالی نشان می‌دهد. در این جزوه پس از شرح مختصر زحماتش در آوردن گیاه چای به ایران و این که جز او کسی قادر به چنین کاری نبود بیان داشت چون گیلان را

از لحاظ اقلیمی و مردمانش را قابل تر می دانست این جا را برای کشت چای انتخاب کرد اما در انتها، دولت و مردم را به خاطر عدم همراهی در چایکاری مورد سرزنش قرار داد. او این عدم همراهی را ناشی از ناآگاهی دانست که با هدیه مشروطیت توسط شاه به مردم دیگر جای تامل برای چایکاری که کشور را از احتیاج به خارجه بیرون می آورد نیست (کاشف السلطنه، ۱۳۲۶ق: ۹-۴).

۷. دولت و انحصاری کردن کشت چای با اعطای امتیازنامه

حکام قاجار برای ایجاد تغییرات در کشور از شیوه اعطای امتیاز استفاده می کردند. بسیاری از امور اقتصادی مانند اکتشاف نفت و ایجاد بانک با اعطای امتیازهای انحصاری انجام می شد (تیموری، ۱۳۳۲: ۶۶ و ۹۷؛ شمیم، ۱۳۸۷: ۲۶۴؛ ترابی فارسانی، ۱۳۹۷: ۲۳۵). در این سازوکار، فرد امتیازگیرنده در مقابل تعهد پرداخت مبلغی به شاه یا دولت متصدی کاری در تجارت و صنعت می شد. در زمینه چای نیز این روش انجام شد. اما تفاوت در این بود که کاشف السلطنه کلیه مخارج را هم از دولت طلب می کرد و درخواست های مالی او متعدد و بالا بود. شاید به همین دلیل عین السلطنه نوشت: «کاشف السلطنه نهال چای را به ایران آورد و مبلغی هم از طرف مظفرالدین شاه ابله به این واسطه منافع برد.» (عین السلطنه، ۱۳۷۴: ۴۵۲۰/۶).

با این که توسعه چایکاری از طریق وزارت امور خارجه دنبال می شد که ارتباطی با کشاورزی نداشت، مظفرالدین شاه نیز شخصا پیگیر پیشرفت چایکاری بود و گزارش می خواست (مظفرالدین شاه، ۱۳۶۲: ۱۷، ۱۴۹). در ۱۳۲۱ق، عضدالسلطان، فرزند مظفرالدین شاه به حکمرانی گیلان فرستاده شد. او به لاهیجان رفت و ضمن شمارش بوته های چای، رضایت خود را از عملکرد کاشف السلطنه به اطلاع شاه رساند (نوزاد، ۱۳۹۵: ۳۰۶/۲). شاه دستور داد زمین های جنگلی را در اختیار تجار قرار دهند تا زراعت و تجارت چای نضج بگیرد (نوزاد، ۱۳۹۵: ۴۶۶/۳).

دولت انتظار داشت وی با داشتن امتیاز چای و دانش خود و توفیقی که در ایجاد باغ چای در لاهیجان کسب کرد چایکاری را توسعه دهد. اما چنین کاری از عهده و توان یک فرد بدون همکار و ابزار کار و از همه مهم تر برنامه مدون میسر نبود. چرا که هم کشت چای محتاج زمان بود هم شیوه فعالیت او، متقاضیان را جذب نمی کرد. کاشف السلطنه با تکیه بر امتیازنامه مصر بر فردگرایی در این کار بود. او با توسل به امتیازنامه به نحوی عمل

کرد که در زمینه چای، فردی مرجع باشد و بارها در موقعیت‌های مختلف این موضوع را مورد تاکید قرار داد. از جمله در نامه‌ای که در جمادی‌الثانی ۱۳۴۳ق به مجلس شورای ملی نگاشت صراحتاً ذکر کرد: «آب و خاک ایران گواهی می‌دهند که جز /این بنده، احدی را بر این زراعت، حقی نیست» (کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۲۹۴۲-۱۰۱۱).

در ربیع‌الاول ۱۳۳۱ق که با تصمیم خزانه‌داری کل کشور برای خلع ید وی از زمین اجاره‌ای لاهیجان به دلیل تامین تمامی بودجه اداره آن توسط دولت مواجه شد شدیداً اعتراض و ادعا کرد با زحمت و تلاش شخصی زراعت چای را بنیاد نهاده و به هرکه از او خواسته مجانا تخم و نهال داده و امتیاز کشت چای را به واسطه لیاقت از دولت دریافت کرده است. بنابراین دولت هیچ حقی در این باغ ندارد (ساکما: ۱۳۷۹/۲۴۰). او در سال ۱۳۳۷ق که مالیه گیلان قصد داشت اقدام مشابهی صورت دهد مجدداً بر حق انحصاری خود تاکید و با توسل به مقامات دولتی موضوع را مسکوت کرد. طبق نامه مالیه گیلان، دولت برای باغ چای لاهیجان ۶۰ هزار تومان هزینه صرف کرد (ساکما، ۱۳۷۹/۲۴۰).

کاشف‌السلطنه در سال ۱۳۴۳ق در نامه‌ای به مجلس برای ارائه برنامه پیشنهادی خود جهت توسعه چایکاری نوشت: «لازم است یک دایره محلی از اشخاص تربیت یافته‌ی خود /این بنده تاسیس گردد و این دواير تحت نظر و تعلیمات عملی /این بنده مشغول به تعلیم زارعین گردند.» (کاظمی، ۱۳۷۶: ۳۲۹). او در جمادی‌الثانی ۱۳۴۳ق وقتی دولت لایحه‌ای برای رونق کشت چای به مجلس فرستاد که استخدام یک کارشناس هلندی و ۳۰ هزار تومان بودجه از نکات مهم آن بود؛ این موضوع را برتافت و به نگارش نامه‌های انتقادی اقدام کرد.

بدون رعایت زحمات گذشته بنده و حقوقی که در این راه وجدانا و رسماً تحصیل کرده است و آب و خاک ایران گواهی می‌دهند که جز این بنده احدی را بر این زراعت حقی نیست؛ وزارت فواید با میل سپو قرار داده است که از دولت هلند متخصص اجیر نمایند. چون تحمل این ظلم و حق‌کشی را از قوه خود خارج دید لابد از این شد که صورت واقعه را به عرض آن مرکز عدل و انصاف برساند. چه ضرر دارد با متخصص ایرانی مساعدت فرمایند و مافوق انتظار نتیجه ببرند. محض استحضار خاطر مبارک که بر حقوق ثابت بنده پی ببرند سواد فرمان امتیاز را لفا تقدیم می‌دارد (کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۲۹۴۲-۱۰۱۱).

او این نامه‌ها را زمانی نوشت که در مشاغل مهم نبود و احساس کرد موقعیت ویژه‌اش در داشتن امتیاز انحصار جای از دست خواهد رفت.

می‌توان گفت شیوه عمل حکام قاجار در «اعطای امتیاز و ایجاد انحصار، مخالف اصل تساوی و برابری مردم و اصل آزادی مشاغل و رقابت بود» (سنجابی، ۱۳۴۲: ۲۹۳) و واگذاری امور اقتصادی با این شیوه به افراد خاص، هر چند خیرخواه، لزوماً نمی‌توانست منافع جامعه را تأمین کند. چنان‌که بسیاری امتیازات اعطایی دیگر نیز منفعی برای کشور به بار نیاوردند.

۸. تمرکز افراطی کاشف‌السلطنه بر کسب منافع اقتصادی از چایکاری

یکی دیگر از دلایل عدم پیشرفت چایکاری، توجه بیش از حد کاشف‌السلطنه بر کسب منفعت از راه چایکاری بود. او از باغ اجاره‌ای لاهیجان برای تکثیر نهال و فروش آن به متقاضیان بهره گرفت. اما این رویه تجاری، مانع توسعه چایکاری شد. در ۱۳۲۴ق در نامه‌ای از کارگزاری خارجه لنگرود و لاهیجان، در خصوص وجود بیش از ۵۰۰ هزار نشاء چای در باغ دولتی و ضرورت فروش سریع آن‌ها سخن به میان آمد (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، ۱۳۲۴ق، پرونده ۹: ۱۰۳). سپس در نامه‌ای به تاریخ جمادی‌الاولی ۱۳۲۴ق فرمان مظفرالدین‌شاه چنین ابلاغ شد: «به عموم اهالی اعلام شود حسب‌المقرر نشای چای را از جناب کاشف‌السلطنه خریداری و به رواج آن اقدام نمایند.» چند ماه بعد در رمضان ۱۳۲۴ق مجدداً نامه‌ای با این مضمون نوشته شد که اهالی خیلی مایل هستند دولت اجازه فروش نشاء دهد تا چای بکارند. بنابراین لازم است «با کاشف‌السلطنه که امتیاز کشت چای را دارد مذاکره شود تا موقع نشاء منقضی نشده به طالبین بفروشند و بعد از برداشت معین کنند چه مقدار از محصول را بر می‌دارند.» (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، ۱۳۲۴ق، پرونده ۱۰: ۸). اما مدتی بعد پاسخ آمد «به وی حکم شده که بفروشند اما به کسی نمی‌فروشند و اگر به این ترتیب پیش رود و از رواج این محصول غفلت شود چه فایده خواهد داشت.» حتی پیشنهاد شد بهای نشاء را از یک قران به نصف تقلیل دهند تا اهالی توان خرید داشته باشند

فعلاً دو کرور نشاء بوته چای در باغ حاضر دارند ولی از قرار معلوم اعلان داده که هر نشاء را یک قران می‌فروشد. به واسطه گرانی، مردم از عهده بر نمی‌ایند. چنانچه هر بوته را پانصد دینار بفروشند چیزی نمی‌گذرد که تمام اراضی چای لاهیجان چایکاری

بررسی دلایل عدم موفقیت توسعه کشت ... (سید محسن سنجرى و دیگران) ۳۲۵

بشود و کفایت تمام اهالی ایران را خواهد کرد که دیگر محتاج به چای خارجه نشوند (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، ۱۳۲۴ق، پرونده ۱۰: ۵).

کاشف السلطنه از این رویه دست نکشید و حتی در سال ۱۳۴۲ق طی اعلانی از متقاضیان خرید تخم چای خواست به منزل او مراجعه کنند (بهبودی، ۱۳۸۹: ۵۱۹/۳). او به واسطه داشتن امتیازنامه این حق را برای خود قائل بود تا از آن فایده ببرد. اما به نظر می‌رسد در این زمینه افراط کرد. از یک طرف توسعه چایکاری از این منظر به نفع او بود و از طرف دیگر در جایی که چنین نبود از حرکت می‌ایستاد.

۹. پیچیدگی ساختاری و ماهیت زنجیره‌ای صنعت چای

چای از برگ‌های این گیاه تهیه می‌شود. تولید چای شامل مجموعه‌ای از فرایندهای مکانیکی در کنار تعامل با طبیعت است. ژنتیک گیاه چای، نحوه باغداری، نوع آب‌وهوای منطقه، زمان و نحوه برداشت برگ چای و بسیاری عوامل دیگر در تهیه یک چای مطلوب نقش دارند (معزی، ۱۳۸۸: ۲۵-۲۳). یک خاک‌شناس انگلیسی در بازدید از باغات چای لاهیجان بوته‌های موجود در آن‌ها را نامرغوب خواند (Hope, 1914: 48). برگ چای به تنهایی هیچ کاربردی ندارد و باید عمل‌آوری شود. لذا کشت گیاه و برداشت برگ چای تنها یک بخش از زنجیره تهیه چای است. گیاه چای دیربازده است و در سه سال اول نیازمند صرف هزینه است و از سال چهارم به بعد مهیای برداشت می‌شود. از طرف دیگر با توجه به روش تکثیر این گیاه چنان‌چه از طریق دانه بخواهند آن را زیاد کنند هفت سال طول می‌کشد تا به باردهی اقتصادی برسد. بنابراین در طراحی ساختار صنعت چای بایست به تمام جوانب آن از باغداری و عمل‌آوری تا تجارت توجه کرد. در حالی که کاشف السلطنه از ابتدا فقط به دنبال توسعه باغات چای بود و عمل‌آوری چای را با تکیه به روش‌های بسیار ابتدایی انجام می‌داد. با این‌که در کشورهای چای‌خیز، عمل‌آوری چای در کارخانه و با ماشین‌آلات انجام می‌شد؛ اما کاشف السلطنه بر این نظر بود که پیش از توسعه باغات یا هم‌زمان با آن ضرورتی به احداث کارخانه نیست (کاشف السلطنه، ۱۳۲۶ق: ۱۶). اما در صورت توسعه باغات، نیاز به ایجاد کارخانه بود تا مقدار زیادی برگ چای را عمل‌آوری کنند (کتابخانه و مرکز اسناد مجلس، ۱۳۳/۵/۱۴/۱). در نتیجه این‌که چایکاری و چای‌سازی توانمند باید توسط صاحب باغ انجام می‌شد و این کار محتاج سرمایه و صبوری بود؛ از عوامل کم رغبتی اهالی گیلان به این محصول بود.

۱۰. بازگشت کاشف السلطنه به مشاغل سیاسی

کاشف السلطنه در شوال سال ۱۳۲۲ق با سمت کاردار به پاریس اعزام شد. او کمتر از یک سال بعد بازگشت و در ربیع الاول ۱۳۲۳ق در مسیر سومین سفر مظفرالدین شاه در رشت در حضورش مقداری چای آماده نمود. آخرین تاریخ در اسناد مربوط به فعالیت او در چایکاری، ۱۳۲۴ق است. چرا که با به صدور فرمان مشروطیت در جمادی الثانی ۱۳۲۴ق به تدریج درگیر فعالیت‌های سیاسی شد و از پیگیری چایکاری دور ماند. تنها فعالیت‌های او انتشار جزوه دستورالعمل زراعت چای در محرم سال ۱۳۲۵ق در تهران بود. به نظر می‌رسد انتشار این جزوه، هشت سال پس از شروع چایکاری، بیشتر برای جلب نظر مجلس در پذیرش لایحه وی و تامین بودجه آن صورت گرفته باشد. چون در ۲۳ صفر ۱۳۲۵ق این لایحه در باب زراعت چای در مجلس قرائت شد که در آن درخواست کرد جمعی از تجار به او سرمایه بدهند تا ظرف دوازده سال ایران را از واردات چای بی‌نیاز کند (نوزاد، ۱۳۹۵: ۲۹۴/۳).

او در انتخابات دوره اول مجلس، یکی از نامزدهای نمایندگی تهران از طبقه اعیان بود که رای نیاورد (مرورید، ۱۳۷۷: ۵۱/۱). او تا محرم ۱۳۳۱ق تصدی مشاغل گوناگون از جمله ریاست بلدیة تهران و ریاست اداره محاکمات وزارت خارجه را به عهده گرفت (نوزاد، ۱۳۹۵: ۲۹۴/۳). در جریان به توپ بستن مجلس به گیلان رفت. او خود نوشت: «قبل از خراب کردن مجلس و دچار گردیدن به شکنجه محمدعلی میرزا، فرار به گیلان کردم.» (یوسف‌دهی، ۱۳۹۹: ۸۸)

آخرین سمت دولتی او، معاونت وزارت داخله در کابینه سپهسالار اعظم در ربیع الثانی تا شوال ۱۳۳۴ق بود. پیگیری چایکاری در فعالیت‌های این دوره وی مشهود نیست. در مجموع، به عهده گرفتن مناصب گوناگون از سال ۱۳۲۲ق تا ۱۲ سال بعد نشان می‌دهد چایکاری در زمانی که دارای مناصب بود در اولویت وی قرار نداشت. اگر نه چگونه ضمن تصدی آن‌ها می‌توانست بر توسعه چایکاری تمرکز کند. اساساً وی جز در سال‌های ابتدایی ورود چای به ایران راساً فعالیتی در چایکاری نداشت و امور باغداری را از طریق افرادی که با هزینه دولت استخدام کرده بود به انجام می‌رساند.

۱۱. جنگ جهانی اول و تاثیر آن بر چایکاری

در سال ۱۹۱۴م جنگ جهانی اول آغاز شد و ضمن برهم زدن ثبات کشور و وارد آوردن آسیب‌های اقتصادی و سیاسی باعث شد تا گیلان که در همسایگی روسیه واقع بود در خط مقدم تهاجم این کشور قرار بگیرد. با این که باغ‌های چای در این زمان وسعت چندانی نداشتند اما بروز جنگ باعث وقفه در بسیاری از فعالیت‌های اقتصادی از جمله چایکاری شد.

با پایان جنگ و به سبب آسیب دیدن صنعت نوغانداری، توجه مردم به چایکاری جلب شد. محمدعلی فروغی نوشت: «تنوع محصولات یعنی کالاهایی که در کشور زراعت نمی‌شود در صورت امکان کشت کنیم. مثلاً قبلاً زراعت چای نداشتیم و حالا داریم. اگر همت کنیم شاید بتوانیم به کلی سلب احتیاج از چای خارجه بنماییم.» (فلاحی و تجارت، ۱۲۹۷ش، شماره ۲: ۷). در سال ۱۳۰۳ش در نامه اهالی گیلان به مجلس بر این نکته تاکید شد که چون «پس از جنگ، ابواب تجارت به کلی مسدود و صناعی که جلوگیری از بیکاری کند موجود نبود؛ فلاحی چای را تعقیب نمودیم.» (کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۰۱۱-۱۳۰۶/۱۵/۱۹/۶-۲۷).

در این زمان، یکی از تجار محلی به نام سیدمهدی بصیرالتجار که امور نگهداری باغ اجاره‌ای کاشف‌السلطنه را عهده‌دار بود با توجه به مقبولیتی که نزد اهالی داشت به ترویج چایکاری مشغول شد. فعالیت وی در توسعه چایکاری موثر واقع شد. طوری که بسیاری از مالکین اقدام به احداث باغ چای نمودند کوشش او سبب گسترش سریع‌تر باغ‌های چای در مقایسه با دوره پیش از جنگ شد. او به عکس کاشف‌السلطنه از نظر عرضه نهال و ارائه توصیه‌های فنی مساعدت بیشتری با اهالی کرد (ارض‌پیما، ۱۳۷۸: ۵۲). در حقیقت با تغییر روال توسعه چایکاری از اتکا به افراد به فعالیت با برنامه و جمعی، سرعت توسعه این محصول بیشتر شد. جدول ذیل، سیر توسعه چایکاری و تفاوت دو دوره قبل و بعد از جنگ جهانی اول را نشان می‌دهد.

جدول ۱. سطح چایکاری در دوره ۱۳۱۸ تا ۱۳۴۴ق

سال	سطح باغ‌های چای (هکتار)
از ۱۳۱۸ تا ۱۳۳۲ق	۲۵ (۱/۹ هکتار در سال)
از ۱۳۳۷ تا ۱۳۴۴ق	۵۲ (۸/۷ هکتار در سال)

منبع: (شاه‌علایی، ۱۳۲۰: ۱۹۵)

دولت نیز برای پیشرفت این فعالیت از دولت هلند درخواست کرد کارشناسی برای توسعه چایکاری به ایران اعزام کند. در سال ۱۳۴۰ق، امین مالیه گیلان درخواست کرد چای از مالیات که به اندازه عشر محصول بود معاف شود تا این محصول توسعه یابد (فراهانی، ۱۳۸۸: ۶۳). با توسعه باغات چای، بخشی برای توسعه چایکاری در وزارت فلاحت و تجارت و فوائد عامه ایجاد شد تا امور این محصول را پیگیری نماید.

نکته درخور توجه این است کاشف‌السلطنه به جای خرسندی از توسعه سریع باغات چای طی نامه‌هایی به مجلس از پایمال شدن حق خود و درخواست پاداش سخن به میان آورد. از جمله در نامه ۲۱ قوس ۱۳۰۰ش به مجلس نوشت:

این خادم در تاسیس زراعت چای خدمت بزرگی و ثروت عظیمی تقدیم این مملکت کرده است و بر انجام این خدمت، بهترین ازمه عمر خود را با سرمایه هستی صرف نموده است. تکمیل نتیجه این خدمت مقدور این خادم نیست چرا که فاقد از هستی گردیده و علاوه به هیچ‌وجه از طرف اولیای دولت و ملت در مقابل چنین خدمت بزرگ مورد توجه و مرحمت واقع نگردیده است. چون این بنده در این فن متخصص و مؤسس هستم تعهد می‌توانم کرد که به زودی کلیه ممالک ایران را از احتیاج چای خارجه بیرون بیاورد. ولی اجرای این تعهد مشروط بر دو شرط است: اولاً در دادن پاداش قابلی که خدمات گذشته را تقدیر فرمایند و ثانیاً موجبات اداری این رشته ثروت عظیم را که از قدرت این خادم خارج است تهیه فرمایند (کتابخانه و مرکز اسناد مجلس، ۱۴۹۲-۱۰۱۱).

او در مکتوب دیگری نوشت:

یک محصول عمده که بر ثروت ایران اضافه شده است چای می‌باشد که در سنه ۱۲۷۹ش به دست بنده از هندوستان به ایران ارمغان آورده شد. مقصود اصلی از زحمات فوق‌الطافه من بر این بوده و هست که مملکت ایران را از خرید چای خارجه

بررسی دلایل عدم موفقیت توسعه کشت ... (سید محسن سنجری و دیگران) ۳۲۹

که همه ساله قریب ۱۲ کرویر تومان تنها از این راه پول ایران خارج می‌شود مسدود نموده و از این طریق خدمتی به وطن خود کرده باشد. بیست و یک سال است در این راه زحمت می‌کشم با این حال مع هزاران تاسف از عدم مساعدت اولیای امور نتوانست به نتیجه اصلی و اساسی که رفع احتیاج ایران از تجارت چای خارجه بوده موفق گردد و همه ساله این ملت فقیر مجبور است دوازده کرویر تومان به هر فلاکت و بدبختی فراهم کرده به خارجه بفرستد (کاشف السلطنه، ۱۳۰۱ش: ۴۵-۴۴).

او در ۵ قوس ۱۳۰۳ش طی یک نامه دو صفحه‌ای به مجلس به صورت بسیار کلی برنامه‌ای پیشنهاد داد. در این نامه عنوان کرد تشکیلاتی با یک اداره مرکزی با سه شعبه محلی در گیلان، مازندران و استرآباد با استفاده از فارغ‌التحصیلان مدرسه فلاحت تاسیس گردد که طی سه سال به تولید و تکثیر نهال بپردازد و پس از توسعه باغات وارد مرحله تولید صنعتی و کارخانه‌ای شود. او مدت لازم برای اجرای این برنامه را دوازده سال اعلام کرد و ۸۰ هزار تومان بودجه خواست و در انتهای نامه‌اش نوشت:

تصور نفرمایند که این قلیل بودجه و مخارج از کیسه دولت خارج می‌شود. توضیحا این که پارسال ۴۵ تن محصول زراعت چای ایران بود. اگر نیمی از مبلغ فروش را در نظر بگیریم، به اندازه آن از تجارت چای خارجه کسر شده و این مبلغ در جیب ملت مانده و هر ساله این منافع، تصاعدی اضعاف خواهد شد تا در سال دوازده بالغ بر هشت کرویر گردد. در این حال هرچه دولت در این راه مخارج بنماید صد یک منافع وارده نخواهد بود (کاظمی، ۱۳۷۶: ۳۰-۲۹).

او علت ناکامی خود در طول زمانی ۲۵ ساله را در دو کلمه «عدم همراهی دولت و ملت» خلاصه کرد و توضیح نداد چرا حاضر نشد در این مدت حتی یک نهال رایگان به کشاورز یا مالکی محض آزمایش بدهد و با وجود این عدم توفیق چگونه می‌توان به وعده‌هایش اعتماد کرد.

۱۲. دخالت بیگانگان

برخی علت ناموفق بودن کاشف السلطنه در چایکاری را دخالت بیگانگان و خصوصا دولت انگلستان به دلیل تضاد منافع دانستند (کاظمی، ۱۳۷۶: ۱۰۲). این نظر بر این پایه استوار بود که تولید چای در ایران از واردات چای از هند تحت سیطره انگلیس می‌کاست و موجب زیان اقتصادی آن کشور می‌شد. اما در نوشته‌های کاشف السلطنه هیچ اشاره‌ای به این که

بیگانگان در کار او دخالت کردند نشده است و در منابع خارجی هم به صراحت قید شد که به سبب محدود بودن اراضی قابل کشت چای در ایران، اساساً امکان تولید تا حد خودکفایی وجود ندارد (Hope, 1914: 49).

در گزارشی پیرامون تجارت چای در ایران ذکر شد: «چای توسط کاشف‌السلطنه، کنسول ایران در بمبئی کشت شده ولی محصول آن هنوز وارد بازار نشده است. کاشف‌السلطنه در حال بررسی امکان استفاده از دانش فنی و سرمایه انگلیسی‌ها در پیشرفت کارش است.» (Jornal of the Society of Arts, 1906: 919).

۱۳. نتیجه‌گیری

هدف از کشت چای در ایران، کاهش واردات بود. پس از این‌که معلوم شد چای در شمال ایران قابل کشت است. این آرمان دست‌یافتنی می‌نمود. اما توسعه اراضی چای مطابق هدف مورد انتظار پیش نرفت و با گذشت ربع قرن به ۱۰۰ هکتار نرسید. علت اصلی این بود که نه حکومت نه کاشف‌السلطنه برنامه مشخصی جز تولید و فروش نهال به متقاضیان نداشتند. با شیوه عمل کاشف‌السلطنه و انتظار دولت از وی که کلیه امور را به تنهایی راهبری کند متقاضی زیادی پیدا نشد. چون چای یک گیاه دیربازده بود که حداقل سه سال بدون عایدی نیازمند صرف هزینه بود. همچنین گیاه چای نیازمند عمل‌آوری بود. در این زمینه نیز کاشف‌السلطنه مطابق رویه دیگر کشورهای چایخیز عمل نکرد. یعنی کار تولید و عمل‌آوری و فروش را باید خود متقاضی انجام می‌داد. طبعاً او به تنهایی نمی‌توانست کار آموزش تمام متقاضیان را عملاً انجام دهد. اما به واسطه اتخاذ سیاست انحصار به تربیت نیرو نیز پرداخت و تنها در سال‌های پس از ۱۳۰۰ش که دولت برنامه مشخصی برای توسعه این محصول تهیه کرد؛ آن را ضروری دانست که البته زیر نظر خودش انجام شود. او بایست به روابط مالک و زارع در آن زمان توجه و تدابیری برای مسائلی مانند نداشتن سرمایه نزد زارعان خرده‌پا یا دیربازده بودن محصول نزد مالکان و نحوه توزیع محصول بر اساس این روابط اتخاذ می‌کرد.

از طرف دیگر، کاشف‌السلطنه در زمره شاغلین امور سیاسی بود و اندک زمانی پس از کشت چای، مناصب متعددی را از قبیل ریاست بلدیه، تهیه و تدوین قوانین، نظامنامه انتخابات، ریاست اداره محاکمات وزارت امور خارجه و کارداری سفارت ایران در فرانسه به عهده گرفت. طبعاً با اشتغال به این مناصب نمی‌توانست به توسعه چایکاری بپردازد.

گرچه در نوشته‌های کاشف‌السلطنه از عدم پیشرفت چایکاری و گلایه‌های وی از کندی روند این کار مطالبی مشاهده می‌شود اما این مطالب در خصوص جزئیات فعالیت‌های او اطلاعاتی نمی‌دهند. آنچه مسلم است او پس از سال ۱۳۲۴ ق دیگر حضور چندانی در گیلان نیافت. اما پس از جنگ جهانی اول که محصول چای مورد توجه اهالی و حتی مسئولان کشور قرار گرفت مجدداً با نگارش نامه‌هایی تلاش کرد موقعیت انحصاری خود را حفظ کند. درحقیقت، وضع دوگانه کاشف‌السلطنه به عنوان سیاستمداری که عهده‌دار توسعه یک محصول نوین کشاورزی شده بود در عدم موفقیتش تأثیرگذار بود. چون توسعه کشاورزی، محتاج شناخت دقیق فرهنگ روستایی برای ترویج یک محصول در کنار تقویت بنیان اقتصادی و راهیابی آن به بازار و برنامه‌ریزی و سیاستگذاری در کنار نهادسازی و وضع قوانین تشویقی است که این همه از عهده یک فرد به تنهایی ساخته نبود.

به طور خلاصه می‌توان عوامل زیر را به ترتیب اهمیت در عدم توسعه چایکاری در دوره مورد بررسی بایستی موثر دانست: شیوه خودمحرانه کاشف‌السلطنه در ترویج چایکاری بدون توجه به مناسبات مالک و زارع، نیاز به سرمایه زیاد و دیربازده بودن چای در کنار پیچیدگی ساختاری صنعت چای، تصدی مناصب سیاسی توسط کاشف‌السلطنه و نداشتن هیچ برنامه مشخصی برای توسعه چایکاری توسط دولت به غیر از انحصاری کردن کشت چای با اعطای امتیازنامه و جلوگیری از تشکیل نهاد رقابت و اتکا به کوشش و توان فرد صاحب امتیاز که خود به کاستی‌اش معترف بود.

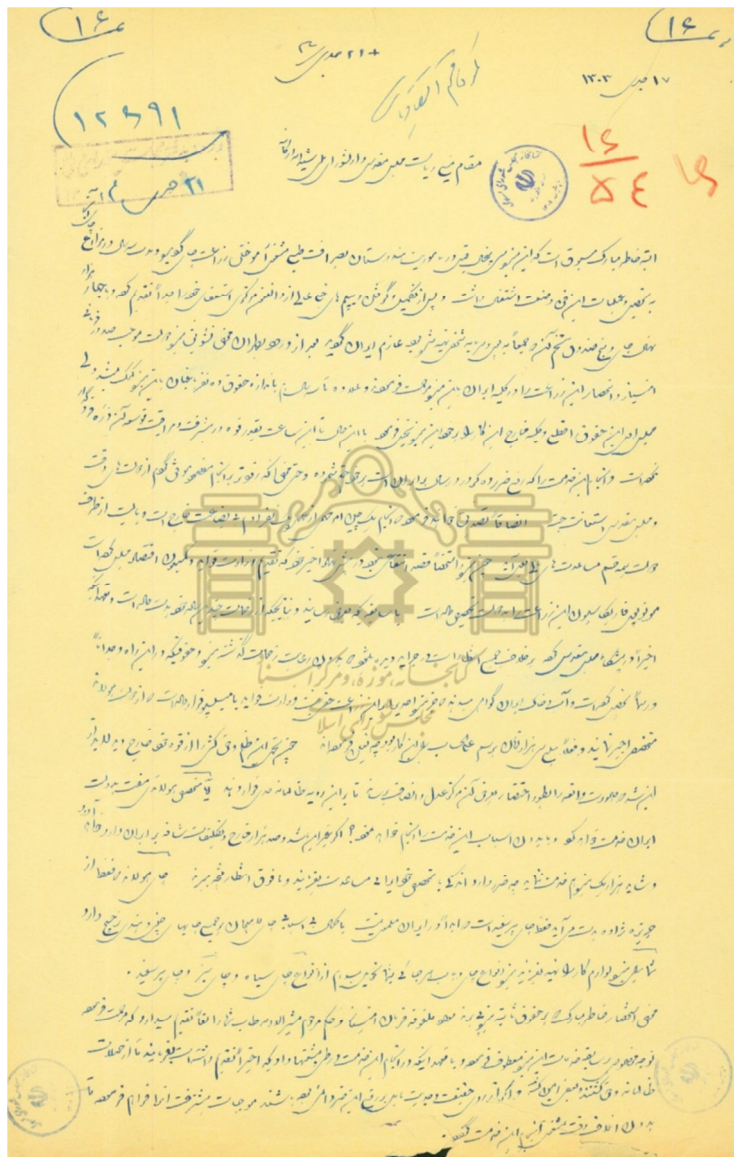
جدول ۲. روند زمانی سیر فعالیت کاشف‌السلطنه و توسعه چایکاری

سال	ماه	رویداد
۱۲۷۹ش	آبان	ورود کاشف‌السلطنه با نهال‌های چای به تهران
	بهمن	اعطای امتیاز انحصار کشت چای به کاشف‌السلطنه
۱۲۸۰ش	فروردین	کشت دانه‌ها و احداث اولین باغ چای در لاهیجان
	مهر	به ثمر نشستن دانه‌ها در باغ چای لاهیجان
	آذر	سفر به روسیه و استخدام دو باغبان
۱۲۸۱ش	فروردین	رسیدن تعداد نهال‌های چای به ۸۰ هزار اصله
۱۲۸۲ش	تیر	تهیه مقداری چای عمل‌آوری‌شده برای اهدا به مظفرالدین شاه
۱۲۸۳ش	دی	انتصاب به عنوان کاردار سفارت ایران در پاریس
۱۲۸۴ش	اردیبهشت	رسیدن تعداد نهال‌های چای به ۴۰۰ هزار اصله

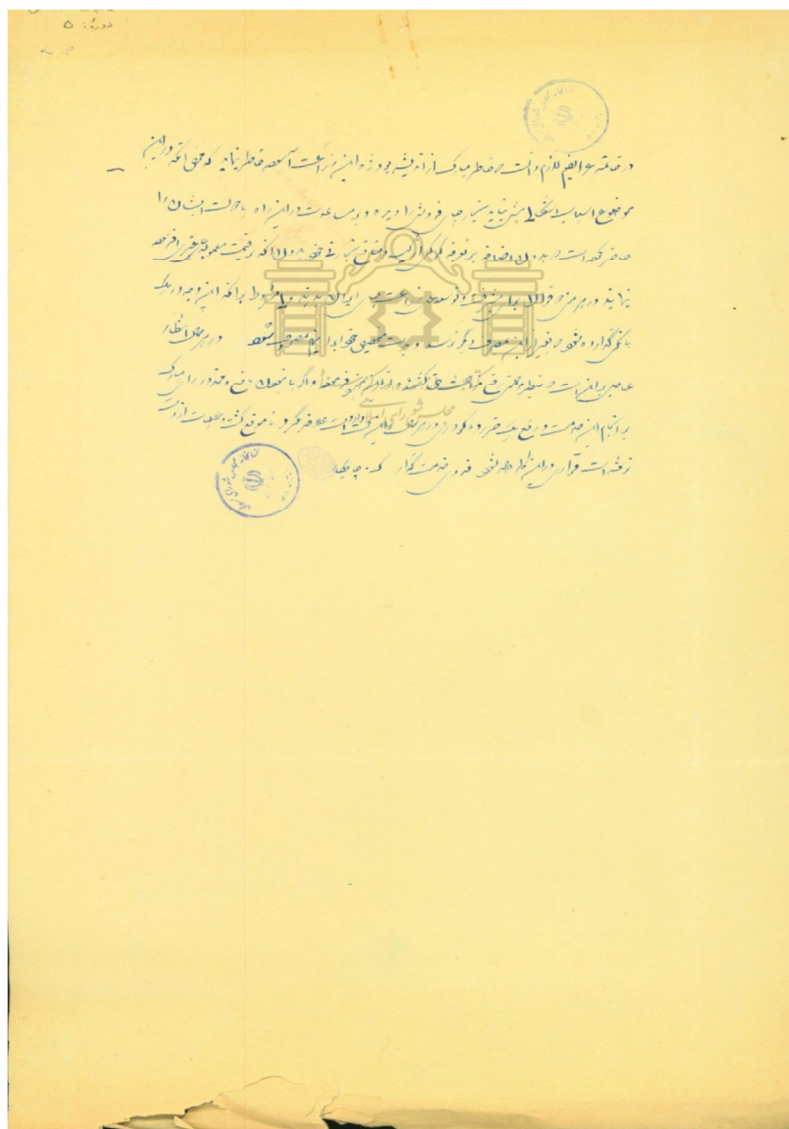
۳۳۲ جستارهای تاریخی، سال ۱۶، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

سال	ماه	رویداد
۱۲۸۵ش	مرداد	صدور فرمان مشروطیت
	اسفند	انتشار دستورالعمل زراعت چای
		مشارکت در تهیه پیش‌نویس قانون بلدیہ
۱۲۸۶ش	فروردین	قرائت طرح پیشنهادی کاشف‌السلطنه در مجلس برای زراعت چای
		ماموریت یافتن برای تأسیس اداره بلدیہ در تهران
۱۲۸۷ش	فروردین	عزیمت به گیلان به عنوان سرکشی از مزارع چای
	تیر	انتشار دستورالعمل زراعت چای در رشت برای دومین بار
۱۲۸۸ش	خرداد	انتصاب به عنوان رئیس اداره محاکمات وزارت امور خارجه
۱۲۸۹ش		
۱۲۹۰ش		
۱۲۹۱ش	اسفند	ادعای خزانه‌داری کل مبنی بر حقوق دولت بر باغ چای لاهیجان
۱۲۹۲ش		سفر به آلمان برای معالجه همسر
۱۲۹۳ش	مرداد	بازگشت به ایران اندکی پیش از آغاز جنگ جهانی اول
۱۲۹۴ش	اسفند	انتصاب به عنوان معاون وزیر داخله
۱۲۹۵ش		
۱۲۹۶ش		
۱۲۹۷ش	مهر	ادعای مالیه گیلان در خصوص حقوق دولت بر باغ چای لاهیجان
	آبان	پایان جنگ جهانی اول و اهمیت یافتن چایکاری در گیلان
۱۲۹۸ش		انتشار مقاله زراعت چای در لاهیجان در مجله فلاحت و تجارت
۱۲۹۹ش		انتشار خلاصه دستور زراعت چای در مجله فلاحت و تجارت
۱۳۰۰ش	آذر	نامه کاشف‌السلطنه به مجلس درباره خدماتش در زمینه چای و تقاضای پاداش
۱۳۰۱ش	اردیبهشت	انتشار مجله حیات و ممات پیرامون راه آهن و منابع ثروتی کشور
۱۳۰۲ش	مهر	نامزدی در انتخابات مجلس شورای ملی
	دی	آگهی کاشف‌السلطنه در روزنامه برای فروش تخم چای
۱۳۰۳ش	آبان	نامه کاشف‌السلطنه به مجلس در شکایت از عدم مساعدت دولت با وی
	دی	ارسال لایحه دولت برای رونق کشت چای به مجلس
		ارسال نامه به مجلس در اعتراض به استخدام یک کارشناس خارجی برای چای
۱۳۰۴ش	اردیبهشت	اعلام انتخاب نام فامیل کاشف چایکار با توجه به خدماتش در این زمینه

پیوست‌ها

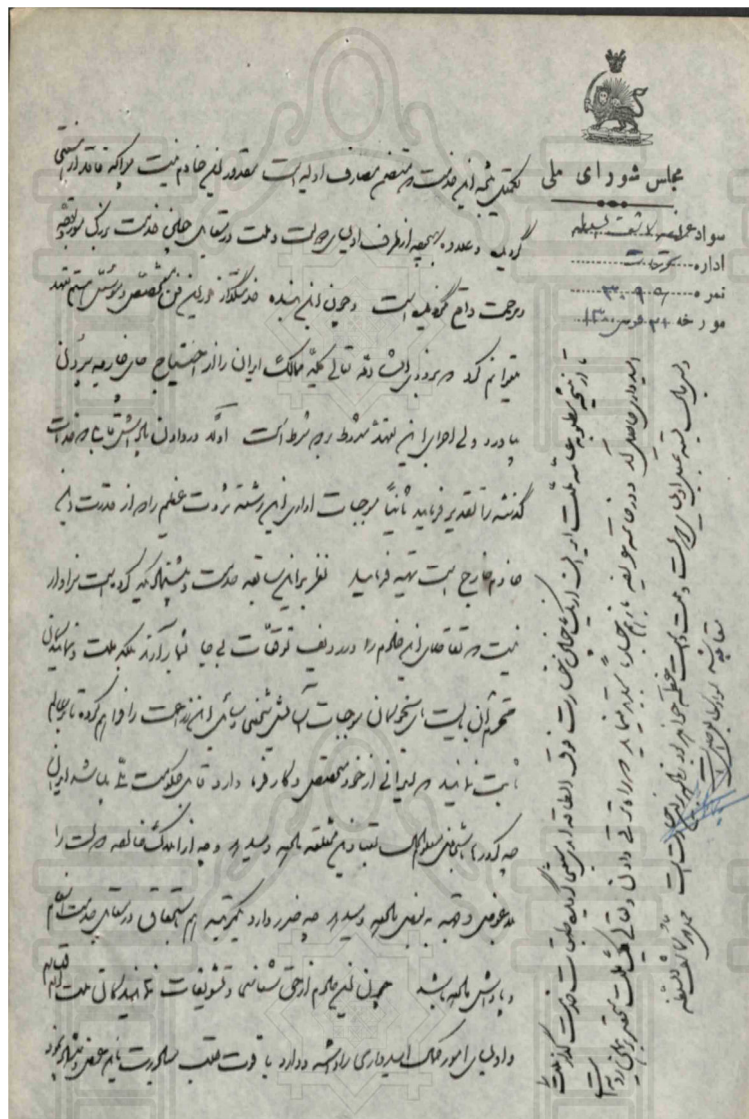

- پیوست ۱. نامه کاشف السلطنه به مجلس در سال ۱۳۰۳ش در خصوص این که با انگیزه شخصی و هزینه خود به دنبال چایکاری رفته و اعتراض به استخدام کارشناس خارجی برای توسعه چایکاری بدون در نظر گرفتن حقوق انحصاری وی و این که تا مجلس اول حقوق ۱۰ باغبان را دریافت کرده است.

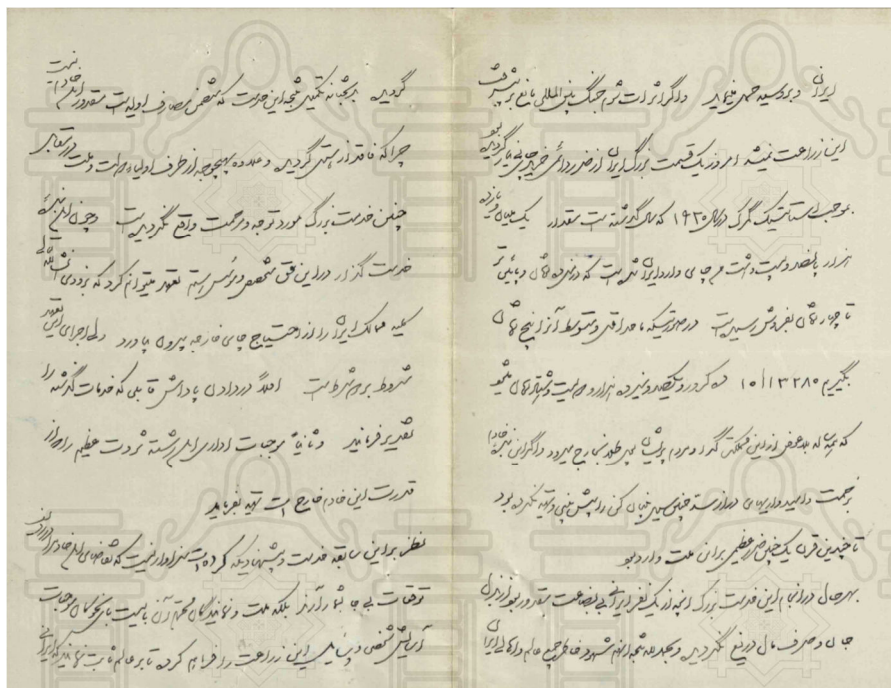

ادامه پیوست ۱. نامه کاشف السلطنه به مجلس در سال ۱۳۰۳ش در خصوص این که با انگیزه شخصی و هزینه خود به دنبال چایکاری رفته و اعتراض به استخدام کارشناس خارجی برای توسعه چایکاری بدون در نظر گرفتن حقوق انحصاری وی و این که تا مجلس اول حقوق ۱۰ باغبان را دریافت کرده است.

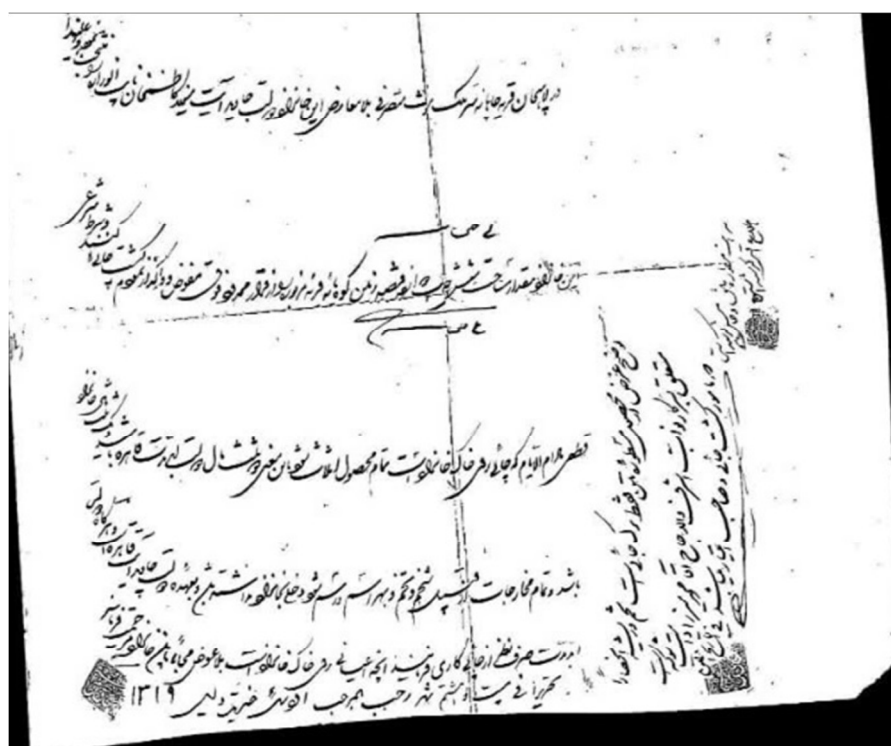

ادامه پیوست ۲. نامه کاشف السلطنه به مجلس در اهمیت چای و هزینه هنگفت واردات آن و خدمتی که با چایکاری به کشور نموده و از هستی ساقط شده اما دولت و ملت قدر او را ندانستند و درخواست پاداش، لایق بابت خدمات گذشته اش!

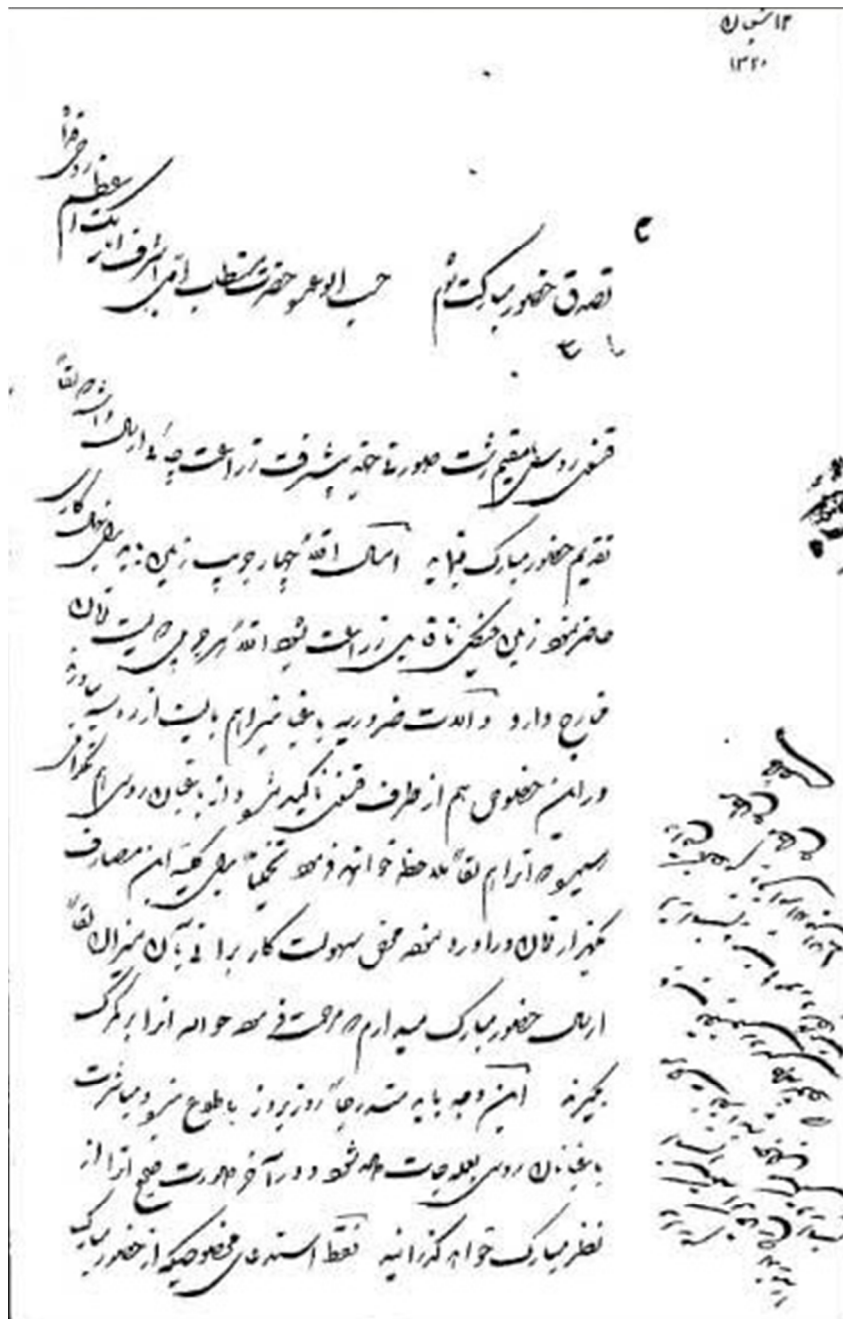

پیوست ۳. نامه کاشف السلطنه به مجلس در سال ۱۳۰۰ش در این که در انجام وظیفه چایکاری از بذل جان و مال دریغ نکرده و گیلان را از واردات چای مستغنی ساخته است و دادن تعهد به این که در صورت دادن بودجه و حمایت از وی، به زودی کل ایران را از چای خارجی بی نیاز خواهد ساخت.

پيوست ۵. رونوشت قرارنامه زمين باغ چای لاهیجان در سال ۱۳۱۹ق که در سمت راست قيد شده: منظور از محصول در متن برگ و چای است و تخم و ريشه انحصاراً به کاشف السلطنه که صاحب امتياز است تعلق دارد.

پیوست ۶. نامه به اتابک اعظم و درخواست ۱۰۰۰ تومان بابت جنگل تراشی برای زراعت چای و ابزارآلات

بررسی دلایل عدم موفقیت توسعه کشت ... (سید محسن سنجری و دیگران) ۳۴۱

پیوست ۷. آگهی فروش تخم چای

کتاب‌نامه

منابع فارسی

الف - کتاب

- ارض پیمما، فیض‌اله (۱۳۷۸)، *تاریخ صنایع چایکاری و چایسازی در ایران*، تهران: سازمان چای کشور.
- پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸)، *ایران و ایرانیان*، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران: خوارزمی.
- ترابی فارسانی، سهیلا (۱۳۹۷)، *تجارت، مشروطیت و دولت مدرن*، تهران: نشر تاریخ ایران.
- تیموری، ابراهیم (۱۳۳۲)، *عصر بی‌خبری یا تاریخ امتیازات در ایران*، تهران: اقبال.
- جمال‌زاده، سید محمدعلی (۱۳۳۵ق)، *گنج شایگان یا اوضاع اقتصادی ایران*، برلین: چاپخانه کویانی.
- رابینو، یاسنت لویی (۱۳۵۷)، *ولایات دارالمرز ایران: گیلان، رشت: طاعتی*.
- سنجایی، کریم (۱۳۴۲)، *حقوق اداری ایران*، تهران: زهره.
- سید قطبی، سید مهدی (۱۳۹۷)، *پنج سفرنامه گیلان، رشت: فرهنگ ایلیا*.

۳۴۲ جستارهای تاریخی، سال ۱۶، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

شاه‌علایی، مصطفی (۱۳۲۰)، درخت چای و تاریخچه کشت آن در جهان: چای و سود و زیان آن، تهران: وزارت کشاورزی.

شمیم، علی اصغر (۱۳۸۹)، ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران: بهزاد.

عیسوی، چارلز، (۱۳۶۲)، تاریخ اقتصادی ایران، ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشر گستره.

عین‌السلطنه سالور (۱۳۷۴)، روزنامه خاطرات عین‌السلطنه، به کوشش ایرج افشار و مسعود سالور، ۸ ج، تهران: اساطیر.

فراهانی، حسن و بهبودی، هدایت‌اله (۱۳۸۵-۹۳)، روزشمار تاریخ معاصر ایران، تهران: موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

فوروکاوا، نوبویوشی (۱۳۸۴)، سفرنامه فوروکاوا، ترجمه هاشم رجبزاده و کینیچی ئه‌اورا، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

قدیری‌اصلی، شیوا (۱۴۰۱)، نگاهی به زندگی و اندیشه‌های سیاسی و اقتصادی محمدمیرزا قاجار قوانلو (کاشف‌السلطنه)، ایلام: آستان جانان.

کاشف‌السلطنه، حاجی محمد میرزا (۱۳۲۶ق)، رساله دستورالعمل چای، رشت: مطبعه عروه‌الوثقی.

کاشف‌السلطنه، حاجی محمدمیرزا (۱۳۰۱)، ممات و حیات، تهران: مطبعه مجلس شورای ملی.

کاظمی، ثریا (۱۳۷۶)، حاج محمد میرزا کاشف‌السلطنه پدر چای ایران، تهران: نشر سایه.

کیهان، مسعود (۱۳۱۱)، جغرافیای مفصل ایران، ۳ ج. تهران: مطبعه مجلس.

مروارید، یونس (۱۳۷۷)، نگاهی به ادوار مجالس قانونگذاری در دوران مشروطیت، تهران: اوحدی.

معزی، غلامرضا (۱۳۸۸)، چای در گذر زمان: سیر تکاملی بیوشیمی و تکنولوژی فرآوری چای از آغاز تاکنون، تهران: علمی آبریان.

مظفرالدین‌شاه قاجار (۱۳۶۲)، دومین سفرنامه مظفرالدین‌شاه قاجار به فرنگ، تهران: کاوش.

مظفرالدین‌شاه قاجار (۱۳۹۰)، سفرنامه سوم مظفرالدین‌شاه به فرنگ، به کوشش محمد نصیری مقدم، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس.

نوزاد، رضا (۱۳۹۵-۹۹)، گیلان در مطبوعات عصر قاجار، ۵ ج، رشت: فرهنگ ایلیا.

یوسفدهی، هومن (۱۳۹۹)، کاشف‌السلطنه، رشت: نشر فرهنگ ایلیا.

یوسفی قلعه‌رودخانی، علی‌اکبر (۱۳۹۳)، زندگینامه کاشف‌السلطنه، تهران: کانی مهر.

ب- مقاله

بی‌نام (۱۲۹۸)، زراعت چای در لاهیجان، مجله فلاح و تجارت، سال ۲، شماره ۱: ۲۳-۲۲.

پرتو، افشین (۱۳۸۳)، تاریخچه ورود چای به ایران، رشت: گیلان ما، شماره ۱۷.

بررسی دلایل عدم موفقیت توسعه کشت ... (سید محسن سنجری و دیگران) ۳۴۳

ترابی فارسائی، سهیلا و غندی، علی اکبر و کامرانی فر، احمد (۱۳۹۶). تحلیل بر تحول ذائقه ایرانی از قهوه به چای در عصر قاجار، پژوهشنامه تاریخ، سال سیزدهم، شماره ۴۹: ۱۳۶-۱۱۷.

غفاری رودسری، زلیخا و عبادی، مهدی و جمالی فر، مهدی (۱۴۰۱)، کشت چای و مسائل آن در گیلان عهد قاجاری به روایت اسناد، پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، دوره ۵۵، شماره ۱: ۱۹۳-۲۲۱.

فروغی، محمدعلی (۱۲۹۷)، زراعت و ارزاق، مجله فلاح و تجارت، سال ۱، شماره ۲، ۶-۷.

کاشف السلطنه (۱۳۲۱ق)، احداث و رویانیدن چای در ایران، ایران سلطانی، شماره ۲، ۵.

کیانفر، جمشید (۱۳۸۱)، کاشف السلطنه و دو یادداشت درباره چای، نامه انجمن. شماره ۷: ۱۳۶-۱۲۱.

مجتهدی، علی (۱۳۲۳)، وضعیت چایکاری در ایران، مجله نامه کشاورزی، سال ۱۲، شماره ۳، ۳۴-۴۰.

نفیسی، سعید (۱۳۰۰)، اصلاحات اقتصادی، مجله فلاح و تجارت، سال ۴، شماره ۱، ۱-۳.

ج- اسناد

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران:

سند شماره ۲۴۰/۱۰۲۳۰، اقدامات معموله در جهت رشد و توسعه و اصلاح زراعت چای در گیلان و مازندران، ۴۱ص.

سند شماره ۲۴۰/۱۷۷۹۱، وضعیت مالکیت باغ چای لاهیجان و واگذاری امتیاز انحصار کشت چای به کاشف السلطنه ۶۶ص.

مرکز اسناد و کتابخانه مجلس شورای اسلامی:

سند شماره ۲۱/۱/۱۲/۲۵/۴، نامه شاهزاده کاشف السلطنه در خصوص فعالیت های چایکاری و عدم قدردانی از وی.

سند شماره ۱۰۱۱-۲۹۴۲، نامه شاهزاده کاشف السلطنه و اقداماتی که در خصوص چایکاری انجام داده.

سند شماره ۱۰۱۱-۲۷/۱/۱۵/۱۹/۶، نامه آقا سید مهدی بصیرالتجار و درخواست مساعدت در ترقی چای.

سند شماره ۱۱۴/۱/۲۵/۱۳۳/۵، نامه سید مهدی بصیرالتجار و درخواست تهیه ماشین چای خشک کنی توسط دولت.

مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه:

کارتن ۲۵/۴، پرونده ۱۱۳، ص ۱، سال ۱۳۱۹ق، قرارنامه اجاره زمین باغ چای بین کاشف السلطنه و میرزا کاظم خان نایب الوزاره.

کارتن ۹، پرونده ۵، ص ۲، سال ۱۳۲۴ق، استدعای دستور به کاشف السلطنه جهت فروش نشاء چای به قیمت مناسب و انشای دستورالعمل کاشت چای.

۳۴۴ جستارهای تاریخی، سال ۱۶، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

- کارتن ۱۲، پرونده ۱۰، ص ۲، سال ۱۳۲۴ق، پاسخ شاه به نامه اهالی لاهیجان درباره کشت چای از طریق خریداری آن از کاشف السلطنه و ترویج آن در گیلان.
- کارتن ۱۲، پرونده ۱۰، ص ۸، سال ۱۳۲۴ق، مضایقه کاشف السلطنه از فروش نشاء چای و لزوم همکاری با کشاورزان لاهیجان در این زمینه.
- کارتن ۱۲، پرونده ۱۰، ص ۵، سال ۱۳۲۴ق، درخواست اهالی لاهیجان برای کشت چای و لزوم مذاکره با کاشف السلطنه و نقش نظارتی وی بر میزان برداشت محصول.
- کارتن ۱۳، پرونده ۹، ص ۱۰۳، سال ۱۳۲۴، مذاکره با کاشف السلطنه در خصوص فروش نشاء نهال چای.
- کارتن ۱۴، پرونده ۸، ص ۱۱، سال ۱۳۲۰ق، شرایط باغبانان روس برای ادامه فعالیت.
- کارتن ۱۴، پرونده ۸، ص ۱۸، سال ۱۳۲۰ق، نامه کاشف السلطنه به مظفرالدین شاه درباره تهیه نکردن منزل برای باغبانان روس و درخواست مخارج کشت چای
- کارتن ۲۴، پرونده ۱۶، ص ۶۲، سال ۱۳۲۲ق، نبود کارگر به تعداد کافی و دشواری برداشت و رسیدگی به باغ.
- کارتن ۲۵/۴، پرونده ۱۱۳، ص ۱، سال ۱۳۱۹ق، سواد قرارنامه اراضی باغ چای لاهیجان بین کاشف السلطنه و میرزا کاظم خان.
- کارتن ۳۰، پرونده ۱۶، ص ۵۲، سال ۱۳۱۸ق، مکاتبه کاشف السلطنه با وزیر خارجه درباره زحماتش برای یادگیری کشت چای در هندوستان، درخواست تامین مخارج چاپکاری و دستمزد خودش و کارگران.
- کارتن ۳۱، پرونده ۷، ص ۱۷ و ۲۱، سال ۱۳۲۱ق، مکاتبه کاشف السلطنه با وزیر امور خارجه درباره اقدامات باغبانان روس و مانع تراشی حاکم گیلان.
- کارتن ۳۱، پرونده ۷، ص ۴۹، سال ۱۳۲۱ق، خلاصه عرایض کاشف السلطنه رئیس اداره چای در خصوص پرداخت هزینه سفرش به روسیه و باغبانان روس و هزینه ساختن اطاقی برای خشک کردن چای.

منابع انگلیسی

- Asopa. V. N. (2011). *India's Global Tea Trade, Reducing Shares, Declining Competitiveness*. Allied Publishers: 221
- Bader. R. H. (1919). Persia,s Tea Trade. *The Tea & Coffee Trade Journal*. Vol 36-37: 147.
- Balland. D and Bazin. M. (1990). ČĀY. *Encyclopaedia Iranica*. Vol. V, Fasc. 1. *Iranica Foundation, Columbia University*: 103-107.
- Floor. W. (2003). *Agriculture in Qajar Iran*. Mage Publishers: 692.

بررسی دلایل عدم موفقیت توسعه کشت ... (سید محسن سنجرى و دیگران) ۳۴۵

- Floor, W. (2019). *Persian Pleasures: How Iranians Relaxed Through the Centuries with Food, Drink and Drugs*. Mage Publishers: 676.
- Hope, G. D. (1914). The Cultivation of Tea in the Caspian Provinces of Persia. *The Indian Tea Association Journal*. Calcutta. 41-49.
- Issawi, C. (2013). *An Economic History of the Middle East and North Africa*. Routledge: 312.
- Kazemi, R. (2011). Kasef-al-Saltana. *Encyclopaedia Iranica*. Vol. XV, Fasc. 6. *Iranica Foundation, Columbia University*: 653-656.
- Matthee, R. (2012). *The Pursuit of Pleasure: Drugs and Stimulants in Iranian History, 1500-1900*. Princeton University Press: 368.
- Royal society of Arts (Great Britain). (1906). Tea Trade in Persia. *Journal of the Society of Arts*. Vol 54: 916-919.
- Sykes, E.C. (1910). *Persia and Its People*. Methuen & Co. London: 356.